

III. STATISZTIKUS TERMODINAMIKA

III.1. A termodinamika főtételei

Az **I. főtétel** az energia megmaradását fejezi ki: a rendszer energiája megváltozik, ha hőmennyiséget közlünk a rendszerrel (δQ -t), vagy ha munkát végzünk rajta (δW -t). Az egyszerűség kedvéért tegyük fel, hogy a részecskeszám állandó, s a továbbiakban az egyértelműség kedvéért gondoljunk térfogati munkára. A főtétel matematikai megfogalmazása:

$$dE = \delta Q + \delta W. \quad (\text{III.1})$$

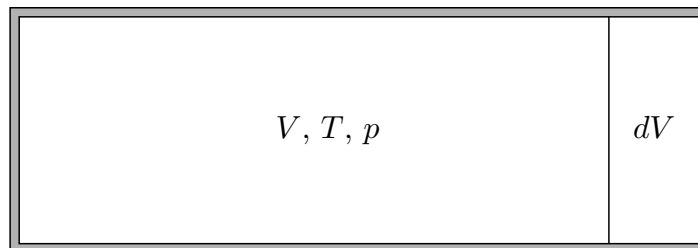
Vessük ezt össze a fundamentális egyenlet (II.26) alakjával!

$$dE = TdS - pdV. \quad (\text{III.2})$$

(III.2) az állapotjelzők közötti összefüggés. Azt fejezi ki, hogy ha két közeli egyensúlyi állapot entrópiájának és térfogatának különbsége dS , ill. dV , akkor mennyiben tér el a két állapot energiája. Az egyenletnek csak egyensúlyi mennyiségekre van értelme, hiszen T és p csak egyensúlyban értelmezett.

(III.1) és (III.2) tehát egymástól *függetlenül* érvényes két összefüggés. Ugyanazon kezdeti és végállapot esetén baloldaluk nyilván megegyezik, de ez nem jelenti azt, hogy a jobboldalon lévő tagok külön-külön is megegyeznek.

Példaként tekintsünk egy zárt rendszert, melyet két részre osztottunk. Legyen az egyik rész térfogata V , a másik részé pedig dV , ami sokkal kisebb, mint V . Tegyük föl, hogy a V térfogatú alrendszert valamilyen p nyomású, T hőmérsékletű gáz tölti ki, s a másik, dV térfogatú alrendszerben vákuum van.

Ha az elválasztó falat hirtelen kihúzzuk, akkor ez nyilván munkavégzés nélkül történik, mivel a nyomás következtében fellépő erő a falra merőleges. Ilyenkor tehát $\delta W = 0$. A teljes rendszer zárt, ezért hőközlés sem lehet, így $\delta Q = 0$. A (III.1)

egyenlet a következő alakú: $dE = 0 + 0$. A fundamentális egyenletet a kiindulási és végső egyensúlyi állapotok állapotjelzőire írhatjuk föl: $dE = TdS - pdV$. Kis változások esetén T és p közel állandónak vehető. A két egyenletből következik, hogy $TdS = pdV$, vagyis $TdS \neq \delta Q = 0$. Ebben a példában tehát TdS nem egyenlő a rendszerrel közölt hővel.

Térjünk vissza az általános esethez! Azt a folyamatot, mely olyan lassan megy végbe, hogy a változás közben a rendszert a pillanatnyi paramétereivel jellemzett egyensúlyi állapotában lévőnek tekinthetjük, *kvázisztatikus folyamatnak* nevezzük. Ha a térfogati munkavégzés kvázisztatikusan történik, minden közbenső állapotban van értelme annak, hogy nyomásról beszéljünk. Kis dV esetén p közel állandó, és ekkor

$$\delta W = -pdV.$$

Az eddigiek alapján megállapíthatjuk, hogy kvázisztatikus folyamatok esetén a (III.1) és (III.2) egyenlet egyes tagjai külön-külön is meg kell egyezzenek. Ilyenkor tehát:

$$\frac{\delta Q}{T} = dS. \quad (\text{III.3})$$

Ha előző példánkban a falat nem hirtelen húzzuk ki, hanem kvázisztatikusan toljuk el az edény széléig, akkor $\delta W = -pdV$. A zártság miatt a hőközlés most is nulla: $\delta Q = 0$. (III.1) alapján $dE = -pdV$, tehát a gáz belső energiája a térfogatváltozás következtében csökken. Ugyanakkor (III.2)-ből leolvasható, hogy $dE = TdS - pdV$, amiből következik, hogy $TdS = 0 = \delta Q$, (III.3)-nak megfelelően.

A termodinamikában definiált abszolút hőmérsékletről tudjuk, hogy az kvázisztatikus folyamatokban a hőmennyiség integrál osztója, vagyis $\delta Q/T$ teljes differenciál. A (III.3)-ban szereplő dS (II.26) szerint teljes differenciál, tehát bebizonyítottuk, hogy a statisztikus fizikában definiált T azonos a termodinamikai abszolút hőmérséklettel. Másrészt $\delta Q/T$ a termodinamikai entrópia megváltozása, így azt is beláttuk, hogy a két entrópiameghatározás ekvivalens (lásd még a II. főtétele). A (III.2) egyenletből ezek után az következik, hogy p is a termodinamikában használatos nyomás. Hasonló módon az összes statisztikus fizikában bevezetett mennyiségről megmutatható, hogy ekvivalens a termodinamikaival.

A **II. főtétele** kimondja, hogy zárt rendszerekben spontán állapotváltozás során az entrópia nem csökkenhet:

$$\Delta S \geq 0.$$

Ez az állítás következik az

$$S = k_B \ln \Omega(E, V, N)$$

definícióból. Spontán változásokban ugyanis az állapotok száma mindig nő. Ezt példával illusztráljuk. Tekintsünk egy zárt, V térfogatú rendszert, melyet két részre osztunk, s egyik felét N atomos ideális gázzal töltjük ki, a másik felében vákuum van.

Az elválasztó fal kivétele után spontán változás megy végbe, a gáz kitágul. A lehetséges állapotok között nyilván megvannak ugyanazok is, melyek a kiindulási helyzetben, de ezen kívül még nagyon sok új állapot van, az entrópia tehát növekszik.

A második állapotban is van valószínűsége annak, hogy az összes atom az eredeti $V/2$ térfogatban legyen. A részecskék függetlenek, ezért ez a valószínűség:

$$P_{V/2} = \left(\frac{1}{2}\right)^N.$$

A $V/4$ térfogat kitöltésének valószínűsége hasonlóan:

$$P_{V/4} = \left(\frac{1}{4}\right)^N.$$

Természetesen mindkét szám nagyon kicsi, mert N nagyságrendje 10^{23} .

A példa egyben rámutat a II. főtétele statisztikus jelentésére is. Ha a rendszert E , V és N mellett még egy extenzív paraméterrel, x -szel is jellemezzük, akkor az (E, V, N, x) -hez tartozó állapotok számához is rendelhetünk entrópiát:

$$S(E, V, N, x) = k_B \ln \Omega(E, V, N, x).$$

Az egyensúlyi állapotot x legvalószínűbb értéke, $\tilde{x}$ jellemzi, s a termodinamikában használatos entrópia éppen $S(E, V, N, \tilde{x})$. A II. főtétel ezek szerint azt jelenti, hogy

$$S(E_2, V_2, N_2, \tilde{x}_2) \geq S(E_1, V_1, N_1, \tilde{x}_1).$$

A 1-es és a 2-es index a spontán változás előtti, ill. utáni állapotot jelöli. A fluktuációk miatt azonban, ha nagyon kis valószínűséggel is, de előfordulhat, hogy x nem a legvalószínűbb értékét veszi föl, és az ehhez az állapothoz tartozó $S(E_2, V_2, N_2, x)$ nem nagyobb, mint $S(E_2, V_2, N_2, \tilde{x}_1)$. Ezért mondjuk azt, hogy a II. főtétel statisztikus jelentésű.

Példánkban x a gáz által ténylegesen kitöltött térfogat: $\tilde{x}_1 = V/2, \tilde{x}_2 = V$. Láttuk, hogy

$$S(E, V, N, V) > S(E, \frac{V}{2}, N, \frac{V}{2}).$$

Kiszámoltuk azt is, hogy a 2-es állapotban $P_{V/4}$ valószínűsége van annak, hogy a gáz térfogata $V/4$ legyen. Az ehhez az elrendezéshez tartozó állapotok száma nyilván kisebb, mint $V/2$ térfogat esetén, ezért

$$S(E, V, N, \frac{V}{4}) < S(E, \frac{V}{2}, N, \frac{V}{2}),$$

tehát nagyon ritkán (durván $2^{10^{24}}$ eset közül egyszer) azt tapasztalhatjuk, hogy az entrópia csökkent. Ezek az ingadozások gyakorlatilag nem érzékelhetők.

A termodinamikai és statisztikus fizikai entrópia egyenértékűségéhez nem csak azt kell megmutatni, hogy a meghatározás a két főtétellel összhangban van (a II. főtétel esetén ez majdhogynem a definíció következménye), hanem azt is, hogy az entrópia extenzív. Ezt már bebizonyítottuk, de lényeges hangsúlyozni, hogy ez nem triviális lépés, s közben fölhasználtuk a makroszkopikus testek jellegzetes tulajdonságait (Ω gyorsan változik, $\tilde{E} = \bar{E}$).

A II. főtétel nem zárt rendszer esetén

$$dS \geq \frac{\delta Q}{T_0},$$

ahol T_0 a hőtartály hőmérséklete. Az eddigiek alapján ez könnyen belátható. Vizsgáljuk ismét az A -ból és az A' hőtartályból álló zárt rendszert. Erre igaz, hogy

$$dS^{(0)} = dS + dS' \geq 0.$$

A hőtartály nagy, benne minden folyamat kvázisztatikusnak tekinthető, ezért

$$dS' = \frac{-\delta Q}{T_0},$$

vagyis

$$dS \geq \frac{\delta Q}{T_0}.$$

Megmutattuk, hogyan vezethető le a termodinamika statisztikus fizikai alapon. Ehhez tulajdonképpen csak néhány kézenfekvő posztulátumot és tulajdonságot használtunk föl. Az egész mögött az az alapvető tény áll, hogy a makroszkopikus rendszerek felbonthatók nagyszámú független részrendszerre. Az energiamegmaradás miatt az összenergia állandó, és ráadásul additív mozgásállandó:

$$E = E_1 + E_2 + \dots$$

Így nagyszámú független valószínűségi változónk van, s ezek eloszlása a valószínűségelmélet szerint éles maximummal rendelkező függvény.

A **III. főtétel** azt mondja ki, hogy minden rendszer entrópiája nullához tart, ha a hőmérséklet tart az abszolút zérus fokhoz. Ez pontosabban azt jelenti, hogy az entrópia már akkor is jóval kisebb, mint szobahőmérsékleten, ha a hőmérséklet még nem érte el egzaktul a nulla Kelvin-fokot.

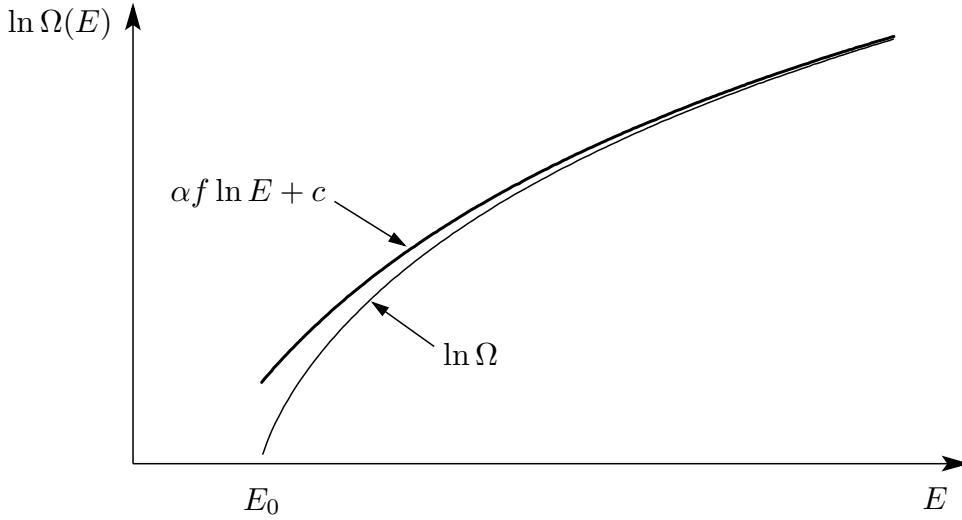
Láttuk, hogy makroszkopikus testekre (II. tulajdonság)

$$\omega \propto E^{\alpha f}, \text{ ha } E \gg E_0.$$

Ennek alapján

$$\beta = \left. \frac{\partial \ln \Omega}{\partial E} \right|_{E=\bar{E}} = \frac{\alpha f}{\bar{E}},$$

tehát leolvasható az a tendencia, hogy ha $\bar{E}$ csökken, akkor T egyre kisebb. (A kiindulás természetesen nem érvényes nagyon kis $E - E_0$ -ra.) Másrészt viszont az alapállapot nyilván nagyon kevésbé degenerált. Még ha feltesszük, hogy $\Omega(E_0) \approx f$, S -re akkor is csak $k_B \ln f$ nagyságrendű tagot kapunk, amit eddig mindenhol elhanyagoltunk. Ezért azt várjuk, hogy $E \approx E_0$ esetén, tehát $T \approx 0$ -ra S közelítőleg nulla lesz. Arról azonban, hogy a 0-hoz tartás hogyan történik, általánosan nem tudunk semmit mondani. Vázlatosan így ábrázolhatjuk $\ln \Omega$ E -től való függését:

$(\partial E / \partial T)_V > 0$, ebből belátható, hogy a görbület negatív.

Az entrópia nullához tartása nemcsak egzaktul nulla Kelvin-fokon, hanem már a mérhető tartományban is megmutatkozik. Ez azt jelenti, hogy nemcsak az alapállapot kevésbé degenerált, hanem az első energiaszintek is eléggé ritkán helyezkednek el, s így az állapotsűrűség alacsony hőmérsékleten kicsi lesz. Ez a tulajdonság természetesen nem bizonyítható a rendszer szerkezetének ismerete nélkül, de minden konkrét esetben fennáll. Lényegében annak a következménye, hogy a kvantummechanika lecsökkenti az állapotok számát azáltal, hogy az azonos részecskék nem megkülönböztethetőek.

A III. főtétele érvényességének megállapításához a rendszer konkrét tulajdonságait is figyelembe kell venni. Alacsony hőmérsékleten a legjelentősebb entrópiajárulékot általában a magspinek adják. Tegyük föl, hogy a magspinek nagysága $\hbar/2!$ 1 K körül ezek jó közelítéssel függetlennek tekinthetők, s a beállításukból adódó állapotok száma 2^N , tehát $S_{\text{spin}} = N k_B \ln 2$, vagyis N -nel arányos. A hőmérsékletet csökkentve azonban a köztük lévő dipól-kölcsönhatás egyre erősebben jut érvényre, ami végül a magspinek rendeződéséhez vezet. Az ennek megfelelő hőmérséklet nagyságrendjét

az alapján becsülhetjük meg, hogy ekkor a kölcsönhatási energia összemérhető a termikus energiával. A μ nyomatékú dipól mágneses tere $H \approx \mu/r^3$, a kölcsönhatási energia pedig μH . A

$$\mu H \approx \frac{\mu^2}{r^3} \approx k_B T$$

egyenletből a magra vonatkozó $\mu = \mu_N = 5 \cdot 10^{-27}$ joule/tesla, $r = 10^{-8}$ cm adatokkal $T \approx 10^{-6}$ K adódik (μ_N az ún. magmagneton). Tehát 10^{-6} K körül várhatjuk a magspinek viszonylag nagy entrópiajárulékának eltűnését. Ha az elektronspinek kölcsönhatását dipól-kölcsönhatásként vesszük figyelembe, a fenti becslés megismételhető. Elektronok esetén $\mu = \mu_B$, ahol μ_B a Bohr-magneton. μ_B/μ_N közelítőleg 10^{-3} , ezért a rendeződési hőmérsékletre néhány K-t kapunk. Az elektronok közötti kölcsönhatásban nem a dipól, hanem a kicserélődési kölcsönhatás játsza a vezető szerepet. (A kicserélődési kölcsönhatás a Pauli-elv következménye!) Az elektronok rendeződési hőmérsékletét természetesen ennek figyelembevételével kell számolni, s így még néhány nagyságrenddel nagyobb értéket kapunk. (A ferromágnes anyagoknál ez a hőmérséklet a Curie-hőmérséklet, ami néhány ezer K is lehet.) A magok hullámfüggvényei alig fedik át egymást, ezért ott nem jelentős a kicserélődési kölcsönhatás. Az elektronspinekhez hasonló rendeződés más szabadsági fokokban is bekövetkezik, ezért néhány Kelvin-fokon az entrópia lényegében csak a magspinek járulékának tulajdonítható. Ez azt jelenti, hogy ilyen hőmérsékleten az entrópia függetlenné válik a makroszkopikus adatoktól: p -től, V -től, a kristályszerkezettől stb., csak a magspinek nagyságától függ. Különböző deriváltjai ezért már ilyenkor is nullák. Ha nincsenek magspinek, az entrópia nullához tartása már néhány Kelvin-fokon is megmutatkozik.

A III. főtétele tehát nem lehet általánosan bizonyítani, de ha a rendszer konkrét tulajdonságait is figyelembe vesszük, akkor minden esetben igazolható. A tapasztalat szerint alacsony hőmérsékleten a testek leírhatók képzeletbeli, független részecskék, ún. elemi gerjesztések segítségével. Tulajdonképpen az elemi gerjesztés képességére tekinthető a III. főtétele bizonyításának (ld. később).

III.2. Általános egyensúlyi feltételek

Ebben a részben azt vizsgáljuk meg, hogy a termodinamikai potenciálokkal hogyan fejezhetők ki az egyensúlyi feltételei, ill. milyen valószínűséggel lesz a makroszkopikus rendszer nemegyensúlyi állapotban. Azokban az esetekben, amikor az egyensúlytól való eltérés makroszkopikus paraméter megváltozásának felel meg, és a megváltozott állapotban is beszélhetünk termodinamikai mennyiségekről, kvázitermodinamikai fluktuációkról beszélünk. A továbbiakban ilyen fluktuációkkal foglalkozunk. Az egyensúlytól való eltérés valószínűségét tetszőleges extenzív paraméter (x), ill. megfelelő intenzív paraméterek függvényében kívánjuk meghatározni. Sorra vesszük az egyes sokaságokat.

Mikrokanonikus sokaság (zárt rendszer). Legyen x valamilyen extenzív paraméter, például valamelyik alrendszer jellemzője. Annak a valószínűségét, hogy x meghatározott értéket vegyen föl, az a priori egyenlő valószínűségek elvének megfele-

lően (II.15) adja meg:

$$P(x) = \frac{\Omega(E, N, V, \dots, x)}{\sum_x \Omega(E, N, V, \dots, x)}.$$

Az

$$S(x) = k_B \ln \Omega(E, N, V, \dots, x) \quad (\text{III.4})$$

entrópiával:

$$P(x) \propto \exp\left(\frac{S(x)}{k_B}\right).$$

A legvalószínűbb értékre $P(\tilde{x}) = P_{\max}$, ebből következik, hogy $S(\tilde{x}) = S_{\max}$. Ezért

$$\frac{P(x)}{P_{\max}} = \exp\left(\frac{S(x) - S_{\max}}{k_B}\right),$$

$$P(x) = P(\tilde{x}) \exp\left(\frac{S(x) - S(\tilde{x})}{k_B}\right) \approx P(\tilde{x}) \exp\left(\frac{-\lambda(x - \tilde{x})^2}{2}\right), \quad (\text{III.5})$$

ahol λ nagyságrendje $1/f$ (l. pl. (II.36'')).

Egyensúlyban x legvalószínűbb értékét veszi fel, s ekkor az entrópia maximális lesz. (III.5) az egyensúlytól való eltérést adja meg, vagyis annak a valószínűségét, hogy x tetszőleges értéket vegyen föl. $P(x)$ erősen csökken, ha $x \neq \tilde{x}$, mert S gyorsan változó függvénye x -nek, hiszen makroszkopikus rendszerről van szó.

Kanonikus sokaság (hőtartállyal érintkező test). Legyen x az A rendszer tetszőleges extenzív paramétere. Láttuk, hogy annak a valószínűsége, hogy az A rendszer az i -edik állapotban legyen:

$$\rho(i) = \frac{e^{-\beta E_i}}{Z}.$$

Ennek segítségével megmondhatjuk annak a valószínűségét is, hogy az adott extenzív mennyiség értéke x és $x + \delta x$ közé essék:

$$P(x) = \frac{1}{Z} \sum_i' e^{-\beta E_i},$$

ahol az összegzés azokra az állapotokra vonatkozik, amelyekre $x \leq x_i \leq x + \delta x$. Jelölje $\Omega(E, x)$ az A rendszer azon állapotainak számát, amelyekre az energia E és $E + \delta E$, az x értéke pedig x és $x + \delta x$ közé esik. Az E szerinti összegzésre áttérve:

$$P(x) = \frac{1}{Z} \sum_E \Omega(E, x) e^{-\beta E}.$$

Tudjuk azonban, hogy makroszkopikus testekre $\Omega(E, x)$ E -nek nagyon gyorsan növekvő függvénye (II. tulajdonság), másrészt pedig $\exp(-\beta E)$ gyorsan csökkenő függvény. Az összegzendő kifejezésnek ezért az $E = \bar{E}$ helyen éles maximuma van, így nem követünk el nagy hibát, ha csak a legvalószínűbb értékhez tartozó tagot tartjuk meg. Az I. tulajdonság miatt $\bar{E} = \tilde{E}$, ezért

$$P(x) \approx \frac{1}{Z} \Omega(\bar{E}, x) e^{-\beta \bar{E}} = \frac{1}{Z} e^{S(x)/k_B - \beta \bar{E}} = \frac{1}{Z} e^{-\beta F(x)},$$

ahol

$$F(x) = E - TS(x),$$

az x értékhez tartozó szabadenergia. Az egyensúly, vagyis a legvalószínűbb állapot feltétele tehát $F(x)$ *minimuma*. A legvalószínűbb állapottól való relatív eltérés valószínűsége:

$$\frac{P(x)}{P_{\max}} = e^{-\beta(F(x) - F(\tilde{x}))}. \quad (\text{III.6})$$

Másodikként vizsgáljuk azt az esetet, amikor A energiája eltér a hőtartállyal való termodinamikai egyensúlynak megfelelő értéktől, de A közelítőleg zárt rendszernek tekinthető, melyben már kialakult az egyensúly. Ez megvalósítható például rossz hővezetőből készült elválasztó fallal. (II.37') szerint ezért beszélhetünk A hőmérsékletéről. A továbbiakban ezt jelöljük T -vel, a hőtartályét pedig T_0 -lal. Azt kívánjuk meghatározni, hogy milyen $P(T)$ valószínűséggel lesz az A rendszer T hőmérsékletű. Tudjuk, hogy az i -edik állapot valószínűsége:

$$\rho(i) = \frac{1}{Z} e^{-\beta_0 E_i}.$$

Legyen $\Omega(E(T))$ az $E(T)$ energiához, ill. a megfelelő bizonytalansághoz tartozó állapotok száma. $P(T)$ nyilván $\Omega(E(T))$ és $\rho(i)$ szorzata:

$$P(T) = \frac{1}{Z} \Omega(E(T)) e^{-\beta_0 E(T)} = \frac{1}{Z} e^{S(E(T))/k_B - \beta_0 E(T)} = \frac{1}{Z} e^{-\beta_0 F_0(T)},$$

ahol

$$F_0(T) = E(T) - T_0 S(E(T)),$$

az ún. általánosított szabadenergia. A fenti összefüggésből leolvasható, hogy $P(T)$ akkor maximális, ha $F_0(T)$ minimális. Ez akkor teljesül, ha

$$0 = \left(\frac{\partial F_0}{\partial T} \right)_{V,N} = \left(\frac{\partial E}{\partial T} \right)_{V,N} - T_0 \left(\frac{\partial S}{\partial E} \right)_{V,N} \left(\frac{\partial E}{\partial T} \right)_{V,N} = \left(1 - \frac{T_0}{T} \right) C_v,$$

amiből látszik, hogy $\tilde{T} = T_0$, amint az várható is. A relatív valószínűség:

$$\frac{P(T)}{P_{\max}} = e^{-\beta_0(F_0(T) - F_0(\tilde{T}))}.$$

(Az előbbiekből következik, hogy $F_0(\tilde{T}) = F_0(T_0) = F(T_0)$.)

Abban az esetben, ha A hőmérséklete $T \neq T_0$ és még az x extenzív paraméter értéke is előírt, a gondolatmenet a következő: legyen $\Omega(E(T), x)$ az $(E(T), E(T) + \delta E(T))$, ill. az $(x, x + \delta x)$ intervallumba eső állapotok száma. E -re nem összegezhethetünk, hiszen adott T esetén E is egyértelműen meghatározott. Az előbbi esethez hasonlóan, annak $P(T, x)$ valószínűsége, hogy az A rendszer T hőmérsékletű, és az x érték jellemzi:

$$P(T, x) = \frac{1}{\mathcal{Z}} \Omega(E(T), x) e^{-\beta_0 E(T)} = \frac{1}{\mathcal{Z}} e^{-\beta_0 F_0(T, x)},$$

$$F_0(T, x) = E(T) - T_0 S(E(T), x).$$

Az egyensúly feltétele tehát rögzített T hőmérséklet esetén $F_0(T, x)$ x szerinti minimuma. Az ettől való eltérés relatív valószínűsége:

$$\frac{P(T, x)}{P_{\max}} = e^{-\beta_0 (F_0(T, x) - F_0(T, \tilde{x}))}. \quad (\text{III.7})$$

Nagykanonikus sokaság (hő- és részecsketartállyal érintkező test). Az i -edik állapot valószínűsége:

$$\rho(i) = \frac{1}{\mathcal{Z}} e^{-\beta E_i + \mu \beta N_i}.$$

Legyen $\Omega(E, N, x)$ a megfelelő E , N és x intervallumhoz tartozó állapotok száma. A $P(x)$ valószínűség:

$$P(x) = \frac{1}{\mathcal{Z}} \sum_{E, N} \Omega(E, N, x) e^{-\beta E + \mu \beta N}.$$

Az Ω állapotszám E -nek és N -nek is gyorsan változó függvénye, mert makroszkopikus rendszerről van szó. Az exponenciális faktor erősen csökkenő mennyiség, ezért

$$P(x) \approx \frac{1}{\mathcal{Z}} \Omega(\tilde{E}, \tilde{N}, x) e^{-\beta \tilde{E} + \mu \beta \tilde{N}} = \frac{1}{\mathcal{Z}} e^{S(\tilde{E}, \tilde{N}, x) / k_B - \beta \tilde{E} + \mu \beta \tilde{N}} = \frac{1}{\mathcal{Z}} e^{-\beta \Phi(x)},$$

$$\Phi(x) = E - \mu N - TS(x)$$

az x értékhez tartozó nagykanonikus potenciál. Az egyensúly feltétele $\Phi(x)$ minimuma. A relatív valószínűség:

$$\frac{P(x)}{P_{\max}} = e^{-\beta (\Phi(x) - \Phi(\tilde{x}))}. \quad (\text{III.8})$$

A másik fontos eset az, amikor valamilyen oknál fogva az A -beli T és μ ((II.54) és (II.55)) nem azonos a környezet T_0 és μ_0 paraméterével. T és μ már egyértelműen meghatározzák a zártnak tekinthető A rendszer energiáját és részecskeszámát, és

$$P(T, \mu) = \frac{1}{\mathcal{Z}} \Omega(E(T, \mu), N(T, \mu)) e^{-\beta_0 E(T, \mu) + \mu_0 \beta_0 N(T, \mu)} = \frac{1}{\mathcal{Z}} e^{-\beta_0 \Phi_0(T, \mu)},$$

$$\Phi_0 = E(T, \mu) - \mu_0 N(T, \mu) - T_0 S(E(T, \mu), N(T, \mu)).$$

Az egyensúly feltétele természetesen most is az intenzív mennyiségek egyenlősége: $T = T_0, \mu = \mu_0$.

Ha $T \neq T_0, \mu \neq \mu_0$, és az x érték valószínűségét keressük, hasonló a helyzet:

$$P(T, \mu, x) = \frac{1}{\mathcal{Z}} \Omega(E, N, x) e^{-\beta_0 E + \mu_0 \beta_0 N} = \frac{1}{\mathcal{Z}} e^{-\beta_0 \Phi_0(x)}$$

(az egyszerűbb jelölés kedvéért nem írtuk ki a T és μ mennyiségektől való függést). Az általánosított Φ_0 potenciál:

$$\Phi_0 = E - \mu_0 N - T_0 S(E, N, x).$$

Rögzített T és μ esetén az egyensúly feltétele Φ_0 x -beli minimuma. A relatív valószínűség:

$$\frac{P(T, \mu, x)}{P_{\max}} = e^{-\beta_0(\Phi_0(x) - \Phi_0(\bar{x}))}. \quad (\text{III.9})$$

T-p sokaság (hő- és nyomástartállyal érintkező test). A nagykanonikus sokaságtól való formai eltérés csak annyi, hogy μ helyett $-p$, és N helyett V írandó. Ennek megfelelően

$$P(x) = \frac{1}{Y} e^{-\beta G(x)}, \quad G(x) = E + pV - TS(x).$$

Az egyensúly feltétele $G(x)$ minimuma. A relatív valószínűség:

$$\frac{P(x)}{P_{\max}} = e^{-\beta(G(x) - G(\bar{x}))}. \quad (\text{III.10})$$

Ha T és p ((II.70) és (II.71)) eltér a hőtartály T_0, p_0 értékeitől, akkor

$$P(x) = \frac{1}{Y} e^{-\beta_0 G_0(T, p)}, \quad G_0(T, p) = E(T, p) + p_0 V(T, p) - T_0 S(E(T, p), V(T, p)).$$

Ha $T \neq T_0, p \neq p_0$, és az x mennyiség valószínűség-eloszlását kívánjuk meghatározni, a következő összefüggést kapjuk:

$$P(T, p, x) = \frac{1}{Y} e^{-\beta_0 G_0(x)}, \quad G_0 = E + p_0 V - T_0 S(x).$$

A relatív valószínűség

$$\frac{P(T, p, x)}{P_{\max}} = e^{-\beta_0(G_0(x) - G_0(\bar{x}))}. \quad (\text{III.11})$$

Az egyensúly feltétele $G_0(x)$ minimuma. Ha T és p adott, akkor x -ben kell megkeresni

a szélsőértéket, ha $x = \tilde{x}$, akkor a $T = T_0$ és $p = p_0$ eset jelenti az egyensúly feltételét, a legvalószínűbb eloszlást.

Az egyensúly feltételére mindegyik esetben visszakaptuk a termodinamikából ismert összefüggéseket. Kiderült, hogy a statisztikus fizika ennél több információt tartalmaz, mert a $P(x)$ eloszlások ismeretében a fluktuációk is tanulmányozhatók.

III.3 A termodinamikai reprezentációk

Attól függően, hogy a rendszert milyen változók függvényében kívánjuk leírni, különböző termodinamikai reprezentációkat kapunk. Ez tulajdonképpen nem más, mint a megfelelő potenciál, ill. sokaság megválasztása.

Energia reprezentációban az energiát az összes többi extenzív mennyiség függvényének tekintjük. Ha a különböző részecskék számán kívül más x_i additív paramétert is megengedünk, akkor a (II.26) fundamentális egyenlet általánosítása:

$$dE = TdS - pdV + \sum_i X_i dx_i + \sum_j \mu_j dN_j. \quad (\text{III.12})$$

Ebből leolvashatók az intenzív mennyiségek:

$$\begin{aligned} T &= \left(\frac{\partial E}{\partial S} \right), & -p &= \left(\frac{\partial E}{\partial V} \right), \\ \mu_j &= \left(\frac{\partial E}{\partial N_j} \right), & X_i &= \left(\frac{\partial E}{\partial x_i} \right). \end{aligned} \quad (\text{III.13})$$

(A továbbiakban potenciálok deriválásakor nem írjuk ki az állandóan tartott mennyiségeket, mert azok úgyszólván a természetes változók.) X_i ún. általánosított erő. Tipikus példa: $x_i = M_i$ a mágnesezettség i komponense, $X_i = H_i$ a megfelelő mágneses tér. (III.12)-ben ekkor $\sum_1^3 X_i dx_i = \mathbf{H}d\mathbf{M}$ szerepel. A (III.13) összefüggéseket szokás *állapotegyenleteknek* is nevezni. E második deriváltjai a Young-tétel szerint függetlenek a deriválás sorrendjétől, így az ún. *Maxwell-relációkhoz* jutunk. S és V szerint deriválva például a

$$\left(\frac{\partial T}{\partial V} \right)_{S,N} = - \left(\frac{\partial p}{\partial S} \right)_{V,N} \quad (\text{III.14})$$

összefüggést kapjuk. Egyensúlyban az energia minimális, ha S állandó.

Az *entrópia reprezentációban* az entrópiát fejezzük ki a többi extenzív mennyiséggel. A (III.12) fundamentális egyenlet átrendezésével:

$$dS = \frac{1}{T} dE + \frac{p}{T} dV - \frac{1}{T} \sum_i X_i dx_i - \frac{1}{T} \sum_j \mu_j dN_j. \quad (\text{III.15})$$

Az intenzív mennyiségek:

$$\begin{aligned} \frac{1}{T} &= \left(\frac{\partial S}{\partial E} \right), & \frac{p}{T} &= \left(\frac{\partial S}{\partial V} \right), \\ -\frac{\mu_j}{T} &= \left(\frac{\partial S}{\partial N_j} \right), & -\frac{X_i}{T} &= \left(\frac{\partial S}{\partial x_i} \right). \end{aligned} \quad (\text{III.16})$$

Maxwell-reláció pl.:

$$\left(\frac{\partial 1/T}{\partial V} \right)_{E,N} = \left(\frac{\partial p/T}{\partial E} \right)_{V,N}. \quad (\text{III.17})$$

Egyensúlyban S maximális. Tekintsünk egy két alrendszerre osztott zárt rendszert, melyben az alrendszerek energia-, térfogat- és részecskecsereére képesek. Keressük az egyensúly feltételét! A teljes entrópia

$$S(E, V, N) = S_1(E_1, V_1, N_1) + S_2(E_2, V_2, N_2).$$

E_1 , V_1 és N_1 függvényében keressük az entrópia maximumát. A zártság miatt $E_2 = E - E_1$, $V_2 = V - V_1$ és $N_2 = N - N_1$. Az entrópia megváltozása

$$\begin{aligned} dS &= \left(\frac{\partial S_1}{\partial E_1} \right) dE_1 - \left(\frac{\partial S_2}{\partial E_2} \right) dE_1 + \left(\frac{\partial S_1}{\partial V_1} \right) dV_1 - \left(\frac{\partial S_2}{\partial V_2} \right) dV_1 \\ &\quad + \left(\frac{\partial S_1}{\partial N_1} \right) dN_1 - \left(\frac{\partial S_2}{\partial N_2} \right) dN_1 = 0. \end{aligned}$$

dE_1 , dV_1 és dN_1 függetlenül változtathatók, ezért (III.16)-ot fölhasználva, az egyensúlyi értékekre:

$$T_1 = T_2, \quad p_1 = p_2, \quad \mu_1 = \mu_2.$$

Ez a levezetés lényegében ugyanaz, mint amit a mikrokanonikus sokaságnál láttunk. (Bebizonyítható, hogy S -nek nemcsak szélsőértéke van, hanem ténylegesen maximuma.)

Szabadenergia reprezentáció: A rendszert F segítségével írjuk le:

$$F(T, V, N_j, x_i) = E - TS. \quad (\text{III.18})$$

A fundamentális egyenlet (a továbbiakban az x_i -ket nem írjuk ki):

$$dF = -SdT - pdV + \sum_j \mu_j dN_j. \quad (\text{III.19})$$

Az ebből megkapható összefüggések:

$$S = - \left(\frac{\partial F}{\partial T} \right), \quad p = - \left(\frac{\partial F}{\partial V} \right), \quad \mu_j = \left(\frac{\partial F}{\partial N_j} \right). \quad (\text{III.20})$$

T és V szerint deriválva a következő Maxwell-relációt kapjuk:

$$\left(\frac{\partial S}{\partial V} \right)_{T,N} = \left(\frac{\partial p}{\partial T} \right)_{V,N}. \quad (\text{III.21})$$

Az entrópia a III. főtételeknek megfelelően alacsony hőmérsékleten független lesz V -től, így (III.21) szerint

$$\left(\frac{\partial p}{\partial T} \right)_{V,N} \xrightarrow{T \rightarrow 0} 0.$$

Az egyensúly feltétele F minimuma. Példaként határozzuk meg két közös hőmérsékletű, de különböző térfogatú rendszer egyensúlyát, ha a teljes térfogat (V) állandó, és részecskecsere nincs. Keressük F minimumát az egyik rendszer V_1 térfogata függvényében ($V_2 = V - V_1$). Az additivitás miatt:

$$F(T, V) = F_1(T, V_1) + F_2(T, V_2), \quad dF = \left(\frac{\partial F_1}{\partial V_1} \right) dV_1 - \left(\frac{\partial F_2}{\partial V_2} \right) dV_1 = 0.$$

(III.20) szerint: $p_1 = p_2$.

Φ -reprezentáció: A Φ nagykanonikus potenciállal írjuk le a rendszert:

$$\Phi(T, V, \mu_j) = E - TS - \sum_j \mu_j N_j. \quad (\text{III.22})$$

A fundamentális egyenlet:

$$d\Phi = -SdT - pdV - \sum_j N_j d\mu_j. \quad (\text{III.23})$$

Ebből a következő összefüggések olvashatók le:

$$S = - \left(\frac{\partial \Phi}{\partial T} \right), \quad p = - \left(\frac{\partial \Phi}{\partial V} \right), \quad N_j = - \left(\frac{\partial \Phi}{\partial \mu_j} \right). \quad (\text{III.24})$$

A T -nek és V -nek megfelelő Maxwell-reláció:

$$\left(\frac{\partial S}{\partial V} \right)_{T,\mu} = \left(\frac{\partial p}{\partial T} \right)_{V,\mu}. \quad (\text{III.25})$$

A III. főtétel szerint $(\partial p / \partial T)_{V,\mu}$ is nullához tart, ha $T \rightarrow 0$.

Az egyensúly feltétele Φ minimuma. Vizsgáljuk meg két adott hőmérsékletű és kémiai potenciálú, de különböző térfogatú rendszer egyensúlyát. A teljes térfogat (V) állandó. Φ szélsőértékét most is V_1 függvényében keressük ($V_2 = V - V_1$). Φ is extenzív:

$$\Phi(T, V, \mu) = \Phi_1(T, V_1, \mu) + \Phi_2(T, V_2, \mu), \quad d\Phi = \left(\frac{\partial\Phi_1}{\partial V_1}\right) dV_1 - \left(\frac{\partial\Phi_2}{\partial V_2}\right) dV_1 = 0.$$

(III.24) szerint: $p_1 = p_2$.

Gibbs-potenciál reprezentáció: A rendszert a Gibbs-potenciállal írjuk le:

$$G(T, p, N_j) = E - TS + pV. \quad (\text{III.26})$$

A fundamentális egyenlet:

$$dG = -SdT + Vdp + \sum_j \mu_j dN_j. \quad (\text{III.27})$$

A lényeges összefüggések

$$S = -\left(\frac{\partial G}{\partial T}\right), \quad V = \left(\frac{\partial G}{\partial p}\right), \quad \mu_j = \left(\frac{\partial G}{\partial N_j}\right). \quad (\text{III.28})$$

A p és T szerinti Maxwell-reláció:

$$-\left(\frac{\partial S}{\partial p}\right)_{T,N} = \left(\frac{\partial V}{\partial T}\right)_{p,N}. \quad (\text{III.28}')$$

A III. főtétel alapján $(\partial S/\partial p)_{T,N} \xrightarrow{T \rightarrow 0} 0$. Ezért az

$$\alpha = \frac{1}{V} \left(\frac{\partial V}{\partial T}\right)_{p,N} \quad (\text{III.29})$$

hőtágulási együttható is nullához tart alacsony hőmérsékleten.

Az egyensúly feltétele G minimuma. Példaként határozzuk meg két adott hőmérsékletű és nyomású, de különböző részecskeszámú rendszer egyensúlyát! A teljes részecskeszám (N) legyen állandó, $N = N_1 + N_2$. G extenzív, ezért:

$$G(T, p, N) = G_1(T, p, N_1) + G_2(T, p, N_2).$$

N_1 függvényében a szélsőérték helyén:

$$dG = \left(\frac{\partial G_1}{\partial N_1}\right) dN_1 - \left(\frac{\partial G_2}{\partial N_2}\right) dN_1 = 0,$$

tehát (III.28) alapján $\mu_1 = \mu_2$.

Az Euler-féle összefüggés

Az energia maga is additív mennyiség és ugyanilyen típusú változók függvénye. Ebből lényeges kapcsolat következik a különböző fizikai mennyiségek között. Ha a rendszer méreteit λ -szorosra növeljük, akkor az energia is λ -szorosa lesz az eredetinek:

$$E(\lambda S, \lambda V, \lambda N_j) = \lambda E(S, V, N_j). \quad (\text{III.30})$$

λ szerint deriválva:

$$\left(\frac{\partial E(\lambda)}{\partial(\lambda S)}\right) S + \left(\frac{\partial E(\lambda)}{\partial(\lambda V)}\right) V + \sum_j \left(\frac{\partial E(\lambda)}{\partial(\lambda N_j)}\right) N_j = E(S, V, N_j).$$

A $\lambda = 1$ helyen véve

$$\left(\frac{\partial E}{\partial S}\right) S + \left(\frac{\partial E}{\partial V}\right) V + \sum_j \left(\frac{\partial E}{\partial N_j}\right) N_j = E.$$

(III.13)-at felhasználva:

$$E = TS - pV + \sum_j \mu_j N_j. \quad (\text{III.31})$$

Ez az ún. Euler-féle összefüggés. (III.26)-tal összevetve:

$$G = \sum_j \mu_j N_j, \quad (\text{III.32})$$

ami különösen fontos kémiai reakciók vizsgálatakor. Egyetlen komponens esetében leolvasható, hogy a kémiai potenciál szemléletes jelentése az egy részecskére jutó Gibbs-potenciál. (III.22)-ből és (III.31)-ből Φ is kifejezhető:

$$\Phi = -pV. \quad (\text{III.33})$$

Képezzük egy komponens esetén az Euler-féle egyenlet megváltozását:

$$dE = TdS + SdT - pdV - Vdp + \mu dN + Nd\mu.$$

A (III.12) fundamentális egyenlettel összehasonlítva

$$SdT - Vdp + Nd\mu = 0. \quad (\text{III.34})$$

Bevezetve az $s = S/N$, $v = V/N$ fajlagos mennyiségeket a

$$d\mu = -sdT + vdp \quad (\text{III.35})$$

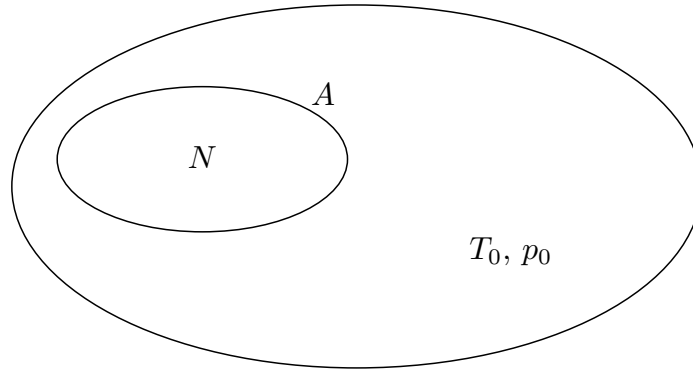
összefüggést, az ún. *Gibbs–Duhem-relációt* kapjuk. Ez azért lényeges, mert a kémiai potenciál változását két mennyiség változásával fejeztük ki. A három eredeti intenzív változóból ugyanis az Euler-féle egyenlet miatt csak kettő független.

III.4. Stabilitási feltételek

Láttuk, hogy az egyensúly feltétele a megfelelő általánosított termodinamikai potenciálok szélsőértéke. Vizsgálataink végig homogén közegre vonatkoztak. Mielőtt áttérnénk a többfázisú, tehát nem homogén rendszerek ismertetésére, megvizsgáljuk, milyen megszorítást jelent az egyes fizikai mennyiségekre nézve az, hogy a potenciáloknak ténylegesen minimuma (az entrópiának maximuma) van az egyensúlyi állapotban. Ez nyilván a második deriváltakra vonatkozó feltétel lesz.

A továbbiakban csak a Gibbs-potenciállal foglalkozunk. A többi potenciállal kapcsolatos megfontolások a mostanihoz hasonlóak, ezeket azonban nem vesszük végig.

Képzeljünk el egy nagy kiterjedésű homogén rendszert, melynek hőmérséklete és nyomása adott: T_0 és p_0 . Legyen A ennek kis, makroszkopikus részrendszere, amelyben a részecskeszám állandó. A számára az őt körülvevő rész játsza a hő- és nyomástartály szerepét, tehát A energiájának és térfogatának megváltozása nem befolyásolja T_0 és p_0 értékét.

Az egyensúly feltétele $G_0 = E - T_0S + p_0V$ ismeretében határozható meg (akkor is, ha A pillanatnyi paraméterei eltérnek T_0 -tól, ill. p_0 -tól).

Először tegyük föl, hogy valamilyen kvázitermodinamikai fluktuáció miatt T nem egyenlő T_0 -lal, de a térfogat állandó. Keressük meg először a legvalószínűbb eloszláshoz tartozó $\tilde{T}$ értéket (ami feltehetően éppen T_0 lesz). Ekkor a $G_0(\tilde{T})$ potenciálnak minimálisnak kell lennie. Ennek szükséges feltétele, hogy a

$$\begin{aligned} \Delta G_0 &\equiv G_0(T) - G_0(\tilde{T}) \\ &= \left(\frac{\partial G_0}{\partial T} \right)_V \Big|_{T=\tilde{T}} (T - \tilde{T}) + \frac{1}{2} \left(\frac{\partial^2 G_0}{\partial T^2} \right)_V \Big|_{T=\tilde{T}} (T - \tilde{T})^2 + \dots \quad (\text{III.36}) \end{aligned}$$

kifejezésben az első derivált nulla legyen. (Most lényeges kiírni, hogy a deriválásakor V állandó, V ugyanis nem természetes változója G_0 -nak.) A G_0 -ban szereplő E , S és V az A rendszerre vonatkozik. T_0 és V állandó, ezért G_0 megváltozása

$$dG_0 = dE - T_0 dS.$$

Ebből

$$\left(\frac{\partial G_0}{\partial T}\right)_V = \left(\frac{\partial E}{\partial T}\right)_V - T_0 \left(\frac{\partial S}{\partial T}\right)_V.$$

Az A rendszer makroszkopikus, a környezetével való kölcsönhatása kicsi. Ezért feltehető, hogy lassan, belső egyensúlyi állapotok sorozatán keresztül tér vissza a környezetével való egyensúlyhoz. A tehát pillanatnyilag önmagával egyensúlyban van, s alkalmazható rá a (II.26) fundamentális egyenlet ($dV = 0$ és $dN = 0$): $dE = TdS$. Ezzel

$$\left(\frac{\partial G_0}{\partial T}\right)_V = (T - T_0) \left(\frac{\partial S}{\partial T}\right)_V = \left(1 - \frac{T_0}{T}\right) \left(\frac{\partial E}{\partial T}\right)_V. \quad (\text{III.37})$$

A legvalószínűbb állapotban $(\partial G_0/\partial T)_V|_{T=\tilde{T}} = 0$, így $\tilde{T} = T_0$, amit vártunk is. A legvalószínűbb esetben tehát a rendszer hőmérséklete azonos a környezetével.

Ahhoz, hogy $G_0(\tilde{T})$ tényleg minimális értéket vegyen föl, az is szükséges, hogy a második derivált ne legyen negatív a $T = \tilde{T}$ helyen. (III.37)-ből

$$\begin{aligned} \left(\frac{\partial^2 G_0}{\partial T^2}\right)_V &= \frac{T_0}{T^2} \left(\frac{\partial E}{\partial T}\right)_V + \left(1 - \frac{T_0}{T}\right) \left(\frac{\partial^2 E}{\partial T^2}\right)_V, \\ \left(\frac{\partial^2 G_0}{\partial T^2}\right)_V \Big|_{T=\tilde{T}=T_0} &= \frac{1}{T_0} \left(\frac{\partial E}{\partial T}\right)_V \Big|_{T=\tilde{T}=T_0}. \end{aligned}$$

Ez akkor és csak akkor nem negatív, ha $(\partial E/\partial T)_V|_{T=T_0} \geq 0$. (Egyenlőség esetén a magasabb deriváltakat kell vizsgálni.) Azt a feltételt kaptuk tehát, hogy a C_V hőkapacitás nem negatív:

$$C_V \geq 0. \quad (\text{III.38})$$

Másodikként vizsgáljuk azt az esetet, amikor $T = T_0$, de V nem állandó, és az A rendszer nyomása $p \neq p_0$. Az x mennyiség szerepét most a V térfogat játssza. Legyen $\tilde{V}$ az az érték, melyre $G_0(\tilde{V})$ minimális.

$$\begin{aligned} \Delta G_0 &\equiv G_0(V) - G_0(\tilde{V}) \\ &= \left(\frac{\partial G_0}{\partial V}\right)_T \Big|_{V=\tilde{V}} (V - \tilde{V}) + \frac{1}{2} \left(\frac{\partial^2 G_0}{\partial V^2}\right)_T \Big|_{V=\tilde{V}} (V - \tilde{V})^2 + \dots \quad (\text{III.39}) \end{aligned}$$

G_0 definíciójából:

$$\left(\frac{\partial G_0}{\partial V}\right)_T = \left(\frac{\partial E}{\partial V}\right)_T - T \left(\frac{\partial S}{\partial V}\right)_T + p_0.$$

Az előzőhöz hasonló megfontolás alapján a (II.26) fundamentális egyenlet most is alkalmazható:

$$T \left(\frac{\partial S}{\partial V} \right)_T = \left(\frac{\partial E}{\partial V} \right)_T + p,$$

ezért

$$\left(\frac{\partial G_0}{\partial V} \right)_T = -p + p_0. \quad (\text{III.40})$$

A $\tilde{V}$ -hoz tartozó $\tilde{p}$ értékre az első derivált nulla, tehát $\tilde{p} = p_0$, amint az várható is volt. A (III.40) egyenletet ismét deriválva:

$$\left(\frac{\partial^2 G_0}{\partial V^2} \right)_T \Big|_{V=\tilde{V}} = - \left(\frac{\partial p}{\partial V} \right)_T \Big|_{V=\tilde{V}}.$$

Egyensúlyi helyzetben ez nem lehet negatív. Bevezetve a

$$\kappa_T = -\frac{1}{V} \left(\frac{\partial V}{\partial p} \right)_T \quad (\text{III.41})$$

izotermikus kompresszibilitást, a

$$\kappa_T > 0 \quad (\text{III.42})$$

feltételt kapjuk.

A potenciál minimum-szélsőértékét biztosító feltételek azt jelentik, hogy $G_0(x) - G_0(\tilde{x})$ nem negatív semmilyen x -re sem (példánkban $x = T$, ill. V), tehát (III.11) szerint a rendszer nagyon kis valószínűséggel van az $x \neq \tilde{x}$ állapotban, ill. ha már egyszer ebbe az állapotba jutott (például valamilyen kényszer hatására), akkor nagy valószínűséggel ismét az egyensúlyi helyzetbe kerül vissza (a kényszer megszűnése után). Ez úgy is fogalmazható, hogy a rendszer stabil állapotban van. A (III.5-11) egyenletek tehát stabil rendszerekre vonatkoznak. Ezért szokás a potenciálok minimum vagy maximum szélsőértékét biztosító feltételeket, (tehát (III.38)-at és (III.42)-t is) stabilitási feltételeknek nevezni. A stabilitási feltételek szemléletes jelentésűek, hiszen (III.38) azt jelenti, hogy a hőmérséklet növelésével az energia is nő, (III.42) pedig azt, hogy a nyomás növelése a térfogat csökkenésével jár.

Tulajdonképpen a stabilitási tulajdonságnak a megfogalmazása az ún. Le Chatelier–Braun-elv: Ha a rendszer stabil egyensúlyi állapotban van, akkor paramétereinek minden spontán változása olyan folyamatokat indít el, amelyek a rendszert az egyensúlyi állapot felé hajtják. Példaként képzeljünk el egy rendszert, melynek nyomása spontán fluktuáció miatt éppen nagyobb, mint a környezeté. Ha az egyensúlyi helyzet stabil volt, ekkor a megnövekedett nyomás nyilván a térfogat növekedésével jár, aminek következtében a nyomásnak csökkennie kell, hogy a rendszer az egyensúlyi állapot felé tartson. Az utóbbi állítás azt jelenti, hogy a térfogat növekedése a nyomás

csökkenését okozza, vagyis $\kappa_T > 0$. Ez éppen az előbb levezetett (III.42) stabilitási kritérium.

III.5. Fluktuációk

A kanonikus sokaságbeli energiafluktuáció kiszámításakor láttuk, hogy a fluktuáció pozitív voltából következik, hogy $C_V \geq 0$ (II.34). Ez az összefüggés is homogén rendszerekre vonatkozott, s ilyen módon azt találjuk, hogy a stabilitási feltételek és a fluktuációkból meghatározható feltételek azonos összefüggésekre vezetnek. Az sem meglepő, hogy a Gibbs-potenciál (ami a $T - p$ sokaság termodinamikai potenciálja) és a kanonikus sokaság megfelelő stabilitási feltételei megegyeznek, hiszen láttuk, hogy makroszkopikus testek leírásában a sokaságok egyenértékűek.

Érdeemes megjegyezni azt is, hogy a potenciálokkal történő számolásakor a legvalószínűbb értéktől való eltérést vesszük figyelembe, a fluktuációk meghatározásakor pedig az átlagértéktől való eltérést. Ez a két eljárás azonban ekvivalens, hiszen makroszkopikus testekre az átlagos és a legvalószínűbb érték nagyon jó közelítéssel megegyezik.

Számoljunk most ki konkrétan a $T - p$ sokaság fluktuációit! A hő- és nyomástartással egyensúlyban lévő rendszerekben az energia és a térfogat ingadozhat, tehát ezeknek lehet fluktuációja. Vizsgáljuk először az energiát!

A várható érték (II.69a) szerint

$$\bar{E} = - \left(\frac{\partial \ln Y}{\partial \beta} \right)_{p/T, N}.$$

(Y a $T - p$ állapotösszeget jelöli.) Az energia négyzetének átlaga

$$\begin{aligned} \overline{E^2} &= \sum_i E_i^2 \frac{e^{-\beta(E_i + pV_i)}}{Y} = \frac{1}{Y} \left(\frac{\partial^2 Y}{\partial \beta^2} \right)_{p/T, N} \\ &= \frac{\partial}{\partial \beta} \left(\frac{1}{Y} \frac{\partial Y}{\partial \beta} \right)_{p/T, N} + \frac{1}{Y^2} \left(\frac{\partial Y}{\partial \beta} \right)_{p/T, N}^2, \end{aligned}$$

tehát

$$\overline{(E - \bar{E})^2} = \overline{E^2} - \bar{E}^2 = - \left(\frac{\partial \bar{E}}{\partial \beta} \right)_{p/T, N} = -k_B \left(\frac{\partial \bar{E}}{\partial (1/T)} \right)_{p/T, N}. \quad (\text{III.43})$$

(III.43)-at még olyan alakra kell hozni, hogy könnyen mérhető mennyiségekkel legyen kapcsolatban. Ehhez át kell írni az állandó p/T melletti deriváltat más formába. Az egyik lehetséges módszer a következő: Tekintsük E -t, mint $1/T$ és p függvényét. A teljes megváltozás:

$$dE = \left(\frac{\partial E}{\partial (1/T)} \right)_p d \left(\frac{1}{T} \right) + \left(\frac{\partial E}{\partial p} \right)_T dp.$$

Állandó p/T esetén

$$d\left(\frac{p}{T}\right) = \frac{dp}{T} + pd\left(\frac{1}{T}\right) = 0,$$

ezért

$$dE = \left(\frac{\partial E}{\partial 1/T}\right)_p d\left(\frac{1}{T}\right) - pT \left(\frac{\partial E}{\partial p}\right)_T d\left(\frac{1}{T}\right).$$

Ebből

$$\left(\frac{\partial E}{\partial 1/T}\right)_{p/T} = \left(\frac{\partial E}{\partial 1/T}\right)_p - pT \left(\frac{\partial E}{\partial p}\right)_T = -T^2 \left(\frac{\partial E}{\partial T}\right)_p - pT \left(\frac{\partial E}{\partial p}\right)_T.$$

Az itt szereplő deriváltakat a (II.26) fundamentális egyenletből fejezzük ki:

$$\left(\frac{\partial E}{\partial T}\right)_p = T \left(\frac{\partial S}{\partial T}\right)_p - p \left(\frac{\partial V}{\partial T}\right)_p.$$

Bevezetve a

$$C_p = T \left(\frac{\partial S}{\partial T}\right)_p \quad (\text{III.43}')$$

állandó nyomás melletti hőkapacitást, és felhasználva a hőtágulási együttható (III.29) definícióját, a következő összefüggést kapjuk:

$$\left(\frac{\partial E}{\partial T}\right)_p = C_p - pV\alpha.$$

Másrészt:

$$\left(\frac{\partial E}{\partial p}\right)_T = T \left(\frac{\partial S}{\partial p}\right)_T - p \left(\frac{\partial V}{\partial p}\right)_T.$$

A (III.28') Maxwell-reláció és (III.41) segítségével:

$$\left(\frac{\partial E}{\partial p}\right)_T = -TV\alpha + pV\kappa_T. \quad (\text{III.44})$$

Ezért:

$$\overline{(\Delta E)^2} = k_B T^2 C_p - 2k_B T^2 pV\alpha + k_B T p^2 V\kappa_T. \quad (\text{III.45})$$

A fluktuáció pozitív, így (III.45)-ből újabb stabilitási feltétel olvasható le:

$$TC_p \geq 2TpV\alpha - p^2V\kappa_T. \quad (\text{III.46})$$

Ez az összefüggés is levezethető a termodinamikai potenciálokra vonatkozó minimum feltételből.

Hasonló módszerrel lehet kiszámítani "vegyes" fluktuációkat, például $\Delta E \Delta V$ átlagát.

$$\begin{aligned}\overline{EV} &= \sum_i E_i V_i \frac{e^{-\beta(E_i + pV_i)}}{Y} = \frac{1}{Y} \left(\frac{\partial}{\partial(p\beta)} \left(\frac{\partial Y}{\partial \beta} \right)_{p/T} \right)_{1/T} \\ &= \left(\frac{\partial}{\partial(p\beta)} \left[\frac{1}{Y} \left(\frac{\partial Y}{\partial \beta} \right)_{p/T} \right] \right)_T + \frac{1}{Y^2} \left(\frac{\partial Y}{\partial \beta} \right)_{p/T} \left(\frac{\partial Y}{\partial(p\beta)} \right)_T.\end{aligned}$$

(II.69a-b) felhasználásával:

$$\overline{E} \overline{V} = \left(\frac{\partial \ln Y}{\partial \beta} \right)_{p/T} \left(\frac{\partial \ln Y}{\partial(p\beta)} \right)_\beta.$$

$\overline{EV}$ első tagjában éppen E átlaga szerepel, tehát

$$\overline{\Delta E \Delta V} \equiv \overline{(E - \overline{E})(V - \overline{V})} = \overline{EV} - \overline{E} \overline{V} = - \left(\frac{\partial \overline{E}}{\partial(p\beta)} \right)_{1/T} = -k_B T \left(\frac{\partial E}{\partial p} \right)_T.$$

(III.44)-ben ezt a deriváltat már kiszámoltuk:

$$\overline{\Delta E \Delta V} = k_B T^2 V \alpha - k_B T p V \kappa_T. \quad (\text{III.47})$$

Ez a fluktuáció nem feltétlenül pozitív, s így nem jelent semmilyen feltételt a jobboldalon szereplő mennyiségekre nézve.

Vizsgáljuk még meg a térfogat ingadozását!

$$\begin{aligned}\overline{V^2} &= \sum_i V_i^2 \frac{e^{-\beta(E_i + pV_i)}}{Y} = \frac{1}{Y} \left(\frac{\partial^2 Y}{\partial(p\beta)^2} \right)_\beta \\ &= \left(\frac{\partial}{\partial(p\beta)} \left[\frac{1}{Y} \left(\frac{\partial Y}{\partial(p\beta)} \right)_T \right] \right)_T + \frac{1}{Y^2} \left(\frac{\partial Y}{\partial(p\beta)} \right)_T^2,\end{aligned}$$

(II.69b) megadja $\overline{V}$ -ot. Ezzel:

$$\overline{(\Delta V)^2} = \overline{V^2} - \overline{V}^2 = - \left(\frac{\partial}{\partial(p\beta)} \overline{V} \right)_T = -k_B T \left(\frac{\partial V}{\partial p} \right)_T = k_B T V \kappa_T. \quad (\text{III.48})$$

Ez a mennyiség definíció szerint pozitív, s így ismét a $\kappa_T > 0$ feltételhez jutottunk. A térfogat változása miatt az $n = N/V$ részecskesűrűség is változik, annak ellenére, hogy N állandó. Makroszkopikus rendszerre $V - \overline{V}$ kicsi, ezért

$$\overline{(n - \overline{n})^2} = \overline{\left(N \left(\frac{1}{V} - \frac{1}{\overline{V}} \right) \right)^2} \approx N^2 \frac{(\overline{V} - V)^2}{\overline{V}^4} = \frac{N^2}{V^3} k_B T \kappa_T. \quad (\text{III.49})$$

Összehasonlításképpen vizsgáljuk meg a nagykanonikus sokaság részecskeszám-fluktuációját!

$$\begin{aligned}\overline{N^2} &= \sum_i N_i^2 \frac{e^{-\beta(E_i - \mu N_i)}}{\mathcal{Z}} = \frac{1}{\mathcal{Z}} \left(\frac{\partial^2 \mathcal{Z}}{\partial(\beta\mu)^2} \right)_\beta \\ &= \left(\frac{\partial}{\partial(\beta\mu)} \left[\frac{1}{\mathcal{Z}} \left(\frac{\partial \mathcal{Z}}{\partial(\beta\mu)} \right)_T \right] \right)_T + \frac{1}{\mathcal{Z}^2} \left(\frac{\partial \mathcal{Z}}{\partial(\beta\mu)} \right)_T^2.\end{aligned}$$

(II.52) felhasználásával:

$$\overline{(\Delta N)^2} = \overline{N^2} - \overline{N}^2 = \left(\frac{\partial \overline{N}}{\partial(\beta\mu)} \right)_T = k_B T \left(\frac{\partial \overline{N}}{\partial \mu} \right)_{T,V}. \quad (\text{III.50})$$

A derivált a következőképpen alakítható át:

$$\left(\frac{\partial N}{\partial \mu} \right)_{T,V} = - \left(\frac{\partial N}{\partial V} \right)_{T,p} \left(\frac{\partial V}{\partial p} \right)_{T,N} \left(\frac{\partial p}{\partial \mu} \right)_{T,V} = - \frac{N^2}{V^2} \left(\frac{\partial V}{\partial p} \right)_{N,T} = \frac{N^2}{V} \kappa_T.$$

Fölhasználtuk, hogy a Gibbs-potenciál p és N szerinti deriválásával a

$$\left(\frac{\partial V}{\partial N} \right)_{T,p} = \left(\frac{\partial \mu}{\partial p} \right)_{T,N}$$

Maxwell-relációt kapjuk. (III.32)-t és (III.28)-at alkalmazva:

$$\left(\frac{\partial \mu}{\partial p} \right)_{T,N} = \frac{1}{N} \left(\frac{\partial G}{\partial p} \right)_{T,N} = \frac{V}{N}.$$

(III.33) és (III.24) alapján pedig:

$$\left(\frac{\partial p}{\partial \mu} \right)_{T,V} = - \frac{1}{V} \left(\frac{\partial \Phi}{\partial \mu} \right)_{T,V} = \frac{N}{V}.$$

Azt kaptuk tehát, hogy

$$\overline{(\Delta N)^2} = \frac{N^2}{V} k_B T \kappa_T, \quad (\text{III.50}')$$

ami éppen (III.49)-nek felel meg. Ismét bizonyítékot találtunk arra, hogy a különböző sokaságok ugyanarra az eredményre vezetnek.

Abban az esetben, ha nem teljesülnek a stabilitási feltételek, az következik, hogy kiindulási feltevésünk nem helyes, tehát a rendszer nem homogén. Ez általában akkor fordul elő, ha a rendszer fázisátalakuláson megy keresztül.

III.6. A fázisátalakulások termodinamikai leírása

Először belátjuk, hogy stabil egyensúly esetén a Gibbs-potenciál konkáv függvénye T -nek és p -nek, a szabadenergia pedig konvex függvénye V -nek, de konkáv T -ben (állandó részecskeszám mellett).

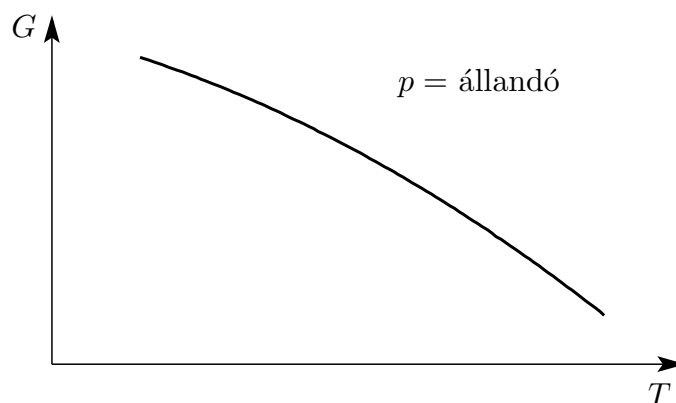
A (III.20) és (III.28) összefüggéseket használva:

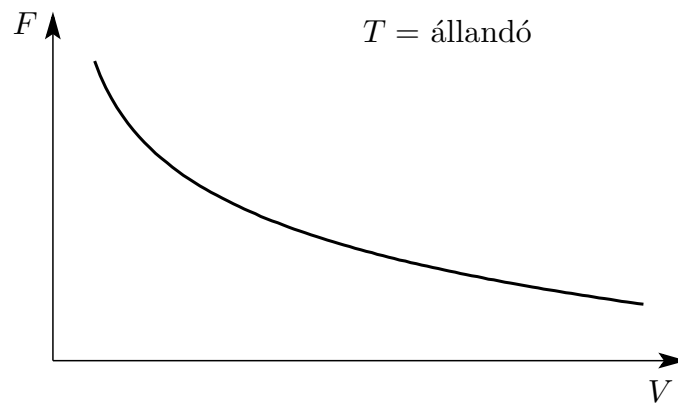
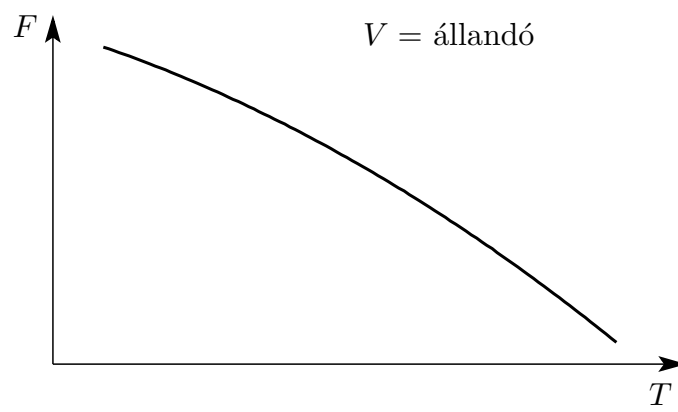
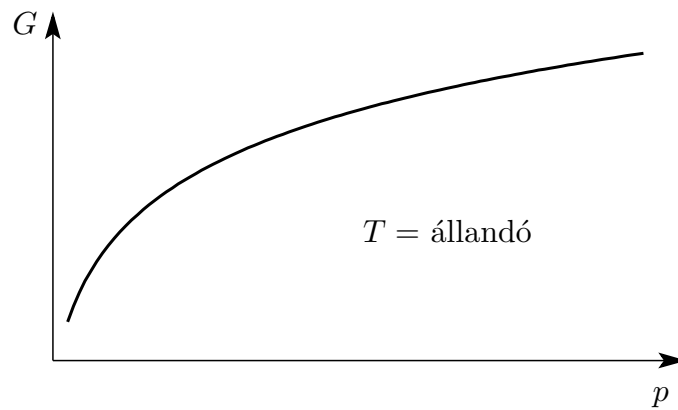
$$\begin{aligned}
 \left(\frac{\partial G}{\partial T}\right)_p &= -S < 0, & \left(\frac{\partial^2 G}{\partial T^2}\right)_p &= -\left(\frac{\partial S}{\partial T}\right)_p = -\frac{1}{T}C_P; \\
 \left(\frac{\partial F}{\partial T}\right)_V &= -S < 0, & \left(\frac{\partial^2 F}{\partial T^2}\right)_V &= -\left(\frac{\partial S}{\partial T}\right)_V = -\frac{1}{T}C_V; \\
 \left(\frac{\partial G}{\partial p}\right)_T &= V > 0, & \left(\frac{\partial^2 G}{\partial p^2}\right)_T &= \left(\frac{\partial V}{\partial p}\right)_T = -V\kappa_T; \\
 \left(\frac{\partial F}{\partial V}\right)_T &= -p < 0, & \left(\frac{\partial^2 F}{\partial V^2}\right)_T &= -\left(\frac{\partial p}{\partial V}\right)_T = \frac{1}{V\kappa_T}.
 \end{aligned} \tag{III.51}$$

Könnyen belátható, hogy

$$C_P = C_V + \frac{TV\alpha^2}{\kappa_T}. \tag{III.52}$$

Ennek alapján, valamint a $C_V > 0$ és $\kappa_T > 0$ stabilitási feltételekből következik, hogy a második deriváltak közül az első három negatív, a negyedik pedig pozitív, ami éppen a bizonyítandó állítás. A két termodinamikai potenciál tehát így ábrázolható:

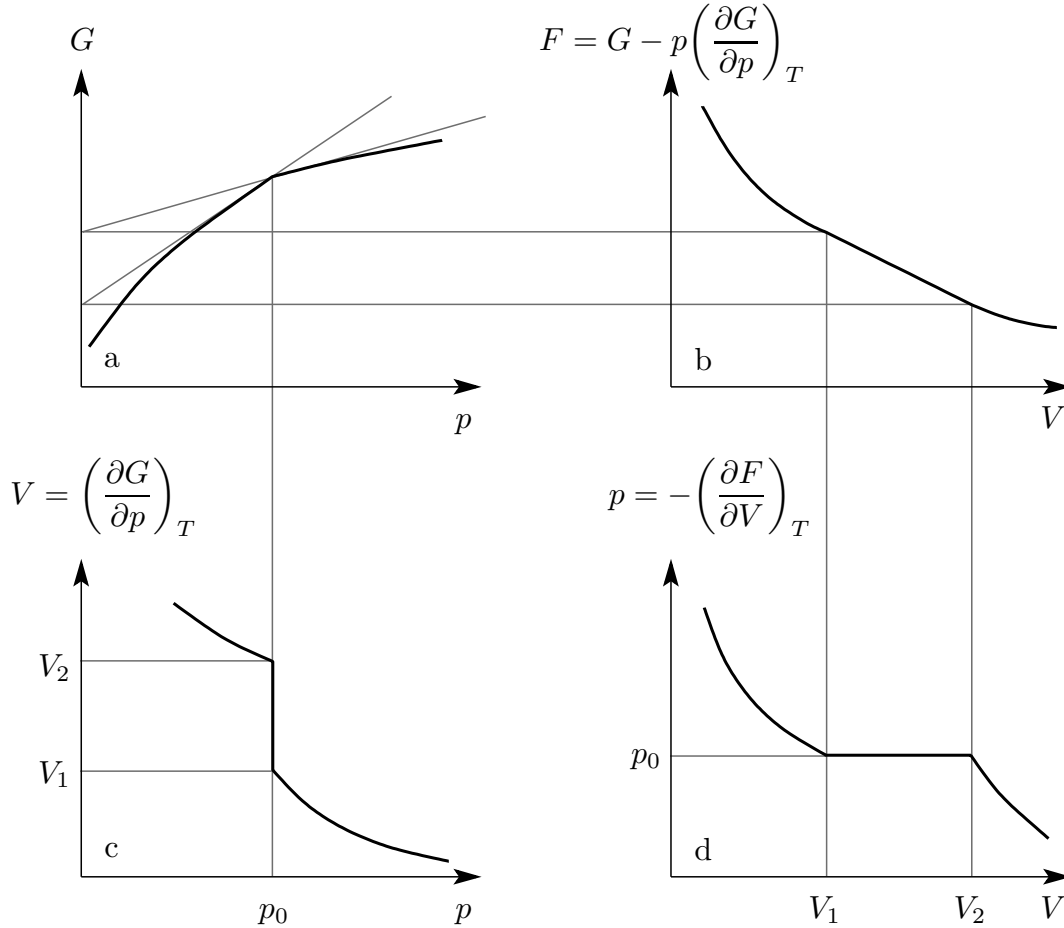
G -ről és F -ről csak annyit tudhatunk, hogy folytonos függvények, de deriváltjaik rendelkezhetnek bizonyos szingularitásokkal.

Vizsgáljuk először azt az esetet, amikor az első deriváltnak ugrása van. Tegyük föl, hogy a hőmérséklet állandó, és a $p = p_0$ pontban G deriváltjának szakadása van. Ez éppen azt jelenti, hogy a térfogat valamilyen V_1 értékről V_2 -re ugrik. Az

$$F = G - pV = G - p \left(\frac{\partial G}{\partial p} \right)_T$$

összefüggés alapján (l. (III.18) és (III.26)), G ismeretében F már megszerkeszthető. A szerkesztést a következő ábra mutatja:

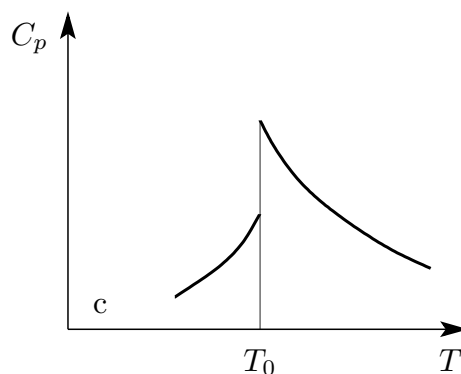
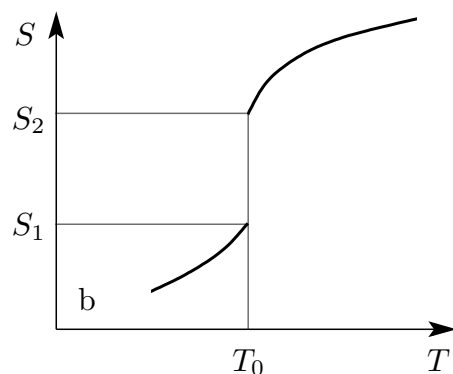
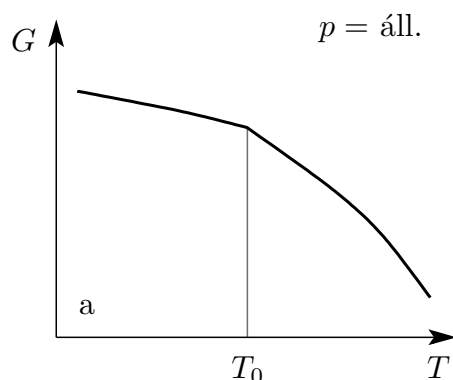
A $V - p$ függvényről leolvasható, hogy a V_2 és V_1 közötti térfogatokhoz ugyanaz a nyomásérték (p_0) tartozik. Ebből következik, hogy F grafikonja a V_1 és V_2 pontok között egyenes. A most levezetett G és F függvények sehol sincsenek ellentmondásban a stabilitási feltételekkel.

A $p = p_0$ pontban két különböző tulajdonságú fázis van jelen. Ezen a ponton áthaladva, a rendszer adott paraméterekkel jellemzett állapotából egy másik, az előzőtől erősen különböző állapotba kerül. Az ilyen típusú jelenséget *fázisátalakulásnak* hívjuk.

Általánosan is igaz, hogy azokban a pontokban történik a fázisátalakulás, ahol a termodinamikai potenciálok nemanalitikus függvények. *Elsőrendűnek* nevezzük az átalakulást akkor, ha az első deriváltak nem folytonosak. Amennyiben ezek folytonosak, de a magasabb deriváltak szingulárisak, *folytonos* fázisátalakulásról beszélünk. Közülük gyakorlatilag csak a *másodrendű*, tehát a második deriváltban nem analitikus átalakulások jelentősek.

Ezek szerint az előző ábrán szemléltetett folyamat elsőrendű fázisátalakulás. Általában rögzített p esetén is van olyan T_0 , ahol G -nek törése van, azaz hőmérséklet szerinti deriváltja ugrásszerűen változik.

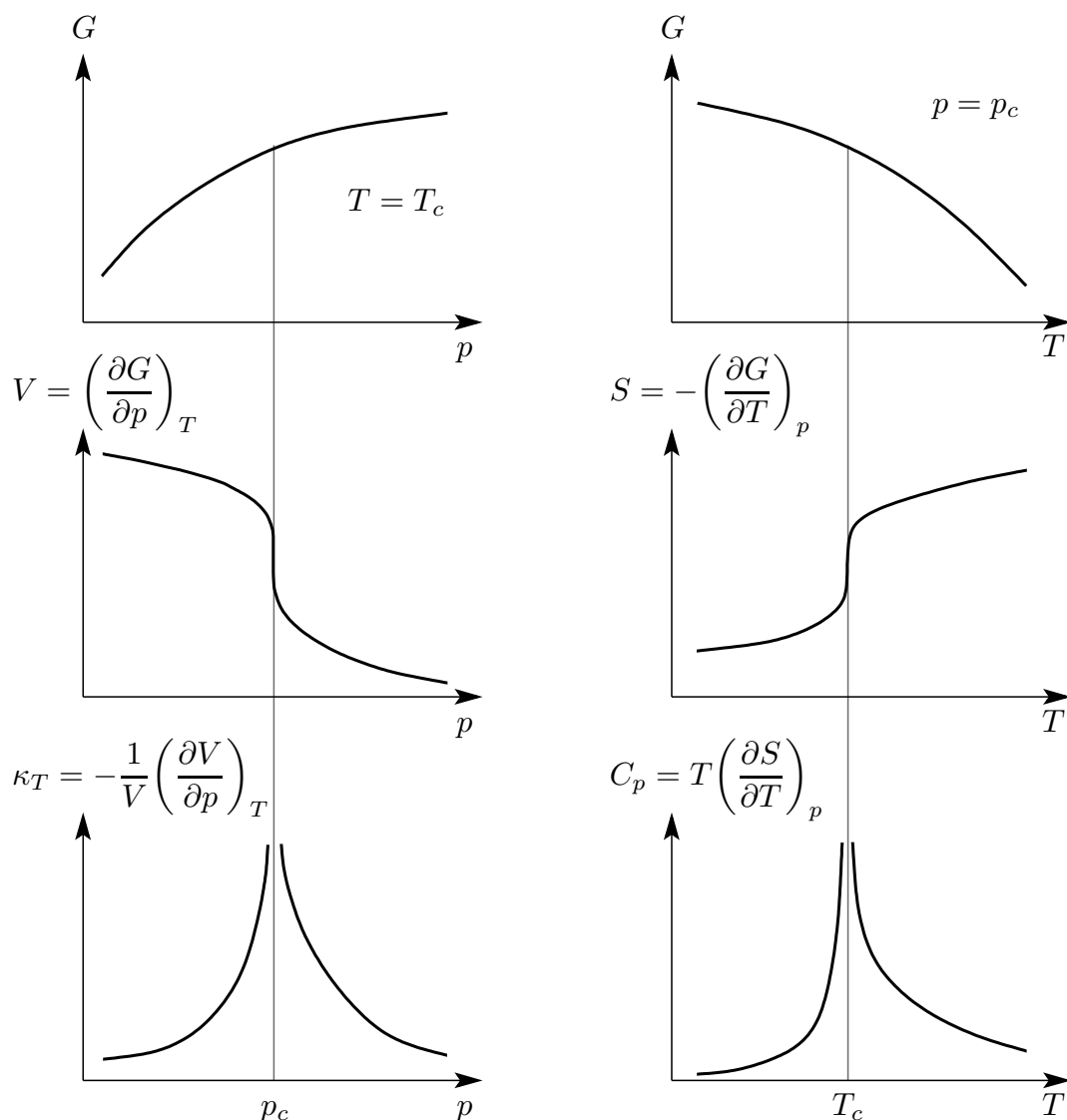
Az első derivált éppen az entrópia, tehát a T_0 hőmérsékleten $T_0(S_2 - S_1)$ hő szabadul föl, vagy nyelődik el. Ez az eredmény összhangban van azzal a közismert ténnyel, hogy az elsőrendű fázisátalakulásokban ún. *latens hő* lép fel. Grafikusan így ábrázolhatjuk:

Az elsőrendű fázisátalakulások közé tartozik például a forrás és a fagyás, továbbá a szilárd testekben lejátszódó szerkezeti átmenetek nagy része.

Másodrendű fázisátalakulások esetén előfordulhat, hogy az első deriváltaknak törésük van. Ez ugrást jelent a második deriváltakban, mint például a szupravezető anyagok fajhőjében.

Gyakoribb eset azonban az, hogy az első deriváltaknak függőleges érintőjű inflexiós pontjuk van, s ennek megfelelően a második deriváltak *divergálnak*. A következő ábra G nyomás- és hőmérsékletfüggését mutatja be ez utóbbi típusra.

Másodrendű fázisátalakulás esetén az átalakulási pontot *kritikus pontnak* nevezik. A második deriváltak jellegzetes grafikonjai miatt sok esetben a lambda-pont elnevezés is használatos.

A már említett szupravezető átmeneten kívül fontos másodrendű átalakulás a He-folyadék szuperfolyékony átmenete, valamint a mágneses és a folyadék-gáz rendszerek kritikus pontbeli viselkedése.

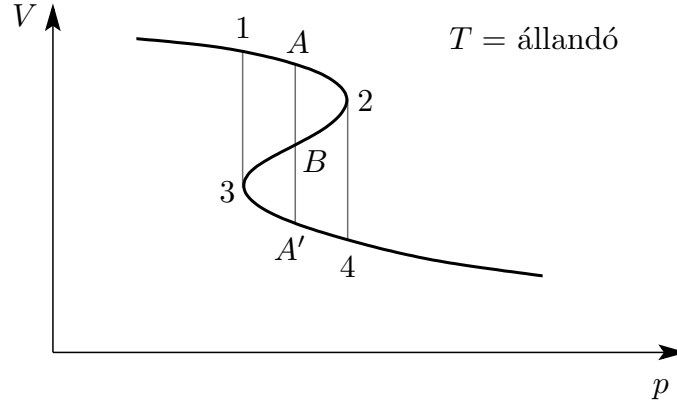
III.7. A folyadék-gáz átalakulás

Az egyik leggyakoribb fázisátalakulás a forrás, ill. lecsapódás. A reális gázok viselkedését közelítőleg a Van der Waals-egyenlet írja le. Egy mól anyagra

$$\left(p + \frac{a}{V^2}\right)(V - b) = RT. \quad (\text{III.53})$$

Az a és b paraméterek a kölcsönhatás, ill. a részecskék térfogata által okozott korrekciót veszik figyelembe. Magas hőmérsékleten ez elhanyagolhatóvá válik.

Tegyük föl először, hogy a (III.53) egyenlet alacsony hőmérsékleten is homogén rendszert ír le. A $V - p$ függvény ilyen típusú:

Definiáljuk úgy az AA' szakaszt, hogy *egyenlő területeket* vágjon le a görbéről: vagyis az $A2B$ és $B3A'$ területek egyezzenek meg. Ha a rendszer homogén, akkor $G = \mu N$. A (III.35) Gibbs–Duhem-relációból állandó hőmérséklet esetén ($dT = 0$):

$$d\mu = v dp.$$

Integráljuk μ -t az ábrázolt izoterma mentén:

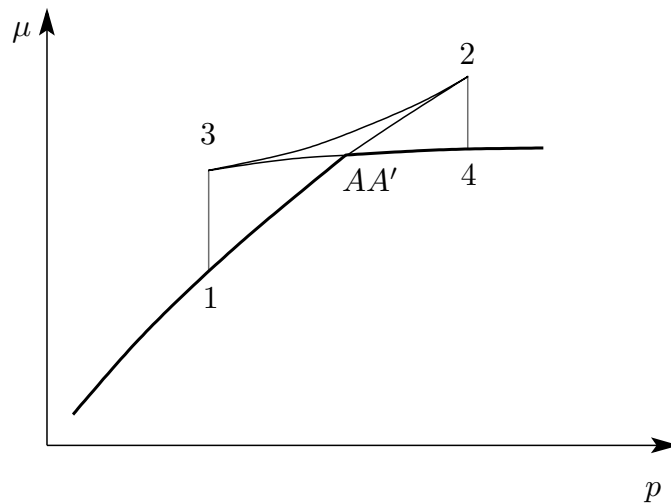
$$\mu = \int v dp + \phi(T).$$

$\phi(T)$ a p szerinti integrálás után fellépő határozatlan mennyiség, csak a hőmérséklet függvénye lehet. (Az egyváltozós eset integrálási állandójának felel meg.)

Jelölje D azt a pontot, ameddig az integrálás tart! A fenti kifejezésben szereplő $\int v dp$ a következőket jelenti;

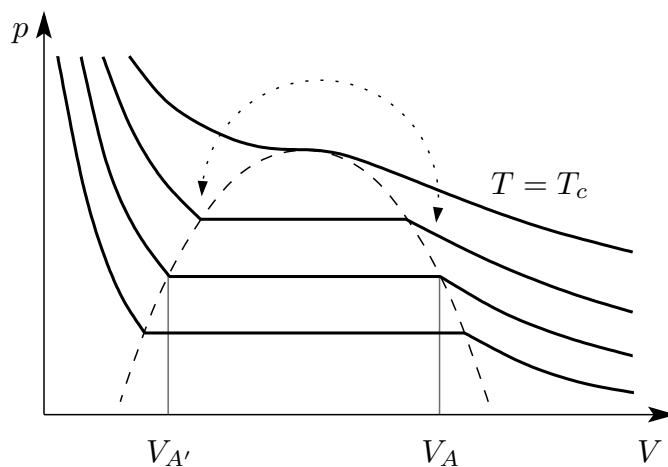
$$\int v dp = \begin{cases} \int_{p(V_D)}^{p(V_2)} v dp & , \text{ ha } V_2 \leq V_D; \\ \int_{p(V_2)}^{p(V_D)} v dp - \int_{p(V_D)}^{p(V_2)} v dp & , \text{ ha } V_3 \leq V_D \leq V_2; \\ \int_{p(V_2)}^{p(V_3)} v dp - \int_{p(V_3)}^{p(V_D)} v dp + \int_{p(V_3)}^{p(V_D)} v dp & , \text{ ha } V_D \leq V_3. \end{cases}$$

Az integrál értéke ennek megfelelően a 2-es pontig növekszik, azután a 3-as pontig csökken, s csak onnét nő tovább. Vázlatosan így:

Az A és A' pontok egybeesnek, hiszen a hozzájuk tartozó görbe alatti terület megegyezik. Az egyensúlyi állapotnak az felel meg, ha G minimális, ezért az $A23A'$ vonal nem valósul meg. Ez azt jelenti, hogy a vastagon húzott görbe lesz a teljes rendszer Gibbs-potenciálja. (Látni fogjuk, hogy az AA' pont kivételével a rendszer homogén, ezért a vastag vonalon továbbra is igaz, hogy $G = \mu N$.) A (III.53) egyenlet tehát alacsony hőmérsékleten nem írhat le homogén rendszert, hiszen az $A23A'$ vonalnak megfelelő állapotok nem jönnek létre. Ez összhangban van azzal is, hogy az ábrázolt izotermán a kompresszibilitás a 2-3 vonalon negatív; a stabilitás feltétele nem teljesül. (Az $A2$ és $3A'$ szakaszok ún. metastabil állapotot jelentenek.) Van tehát olyan vonaldarab, ahol biztosan nem homogén a rendszer. Az inhomogén rendszert ezután már nem (III.53) írja le, hanem az a megkötés, hogy G minimális. Ez azt jelenti, hogy a 4. ábra $A23A'$ görbéje helyett a rendszer az AA' szakaszon marad egészen addig, amíg az A' pontot el nem éri. Ezzel bebizonyítottuk az ún. *Maxwell-konstrukciót*.

A ténylegesen mérhető izotermák tehát a következők:

Érdemes megjegyezni, hogy az utolsó két ábra a III.6. fejezet második ábrájával teljes összhangban van, amint az várható is. Az AA' szakasz állandó kémiai potenciálja annak felel meg, hogy ebben az állapotban két fázis (gáz és folyadék) van egyensúlyban (hiszen láttuk, hogy az egyensúly feltétele a kémiai potenciálok azonosága). Ezen kívül azonban mindenütt csak egy fázis van jelen: a V_A -nál nagyobb térfogaton gáz, a V_A -nél kisebb térfogaton folyadék, s ezekben a fázisokban a rendszer tényleg homogén.

Felmerül a kérdés, általában hogyan találkozunk instabilitással. Előfordulhat, hogy egyes elméletek bizonyos tartományban instabil viselkedést jósolnak (mint ebben a példában is), de az is lehet, hogy mérési eredményekből interpolálva kapunk ilyen szakaszokat. Mindkét esetben részletesen meg kell vizsgálni, hogy milyen stabil egyensúlyi állapot fog megvalósulni.

Fontos összefüggés vezethető le a fázisátalkulás állapothatározóira. A kétfázisú rendszerben gáz (1-es index) és folyadék (2-es index) van. Külön-külön homogének, ezért a teljes Gibbs-potenciál:

$$G = \mu_1(T, p)N_1 + \mu_2(T, p)N_2.$$

A teljes részecskeszám állandó:

$$dN_1 = -dN_2,$$

ezért állandó T hőmérsékleten és p nyomáson az egyensúly feltételéből ($dG = 0$) a jól ismert

$$\mu_1(T, p) = \mu_2(T, p)$$

összefüggés adódik.

Ez egyenletet jelent p és T között. Az egyensúly adott hőmérsékleten csak egyetlen $p(T)$ értékre állhat fenn. A (III.35) Gibbs–Duhem-reláció alapján:

$$(v_2 - v_1)dp(T) = (s_2 - s_1)dT.$$

Jelölje

$$l_{1,2} = T(s_2 - s_1)$$

a fajlagos latens hőt. Így a $p(T)$ görbére, az ún. koegzisztencia görbére a

$$\frac{dp(T)}{dT} = \frac{l_{1,2}}{T(v_2 - v_1)} \quad (\text{III.54})$$

Clausius–Clapeyron-egyenletet kapjuk. Az egyenlet azt fejezi ki, hogy a nyomás megváltoztatásával mennyivel változik a fázisátalakulás hőmérséklete (a forráspont). (III.54) egyben összekapcsolja a III.6. fejezet második és harmadik ábráján szemléltetett térfogat- és entrópiaváltozást.

A hőmérsékletet növelve eljutunk ahhoz a T_c értékhez, melyen az izotermának már nincs lokális szélsőértéke, csak inflexiós pontja. Ezen a hőmérsékleten tehát

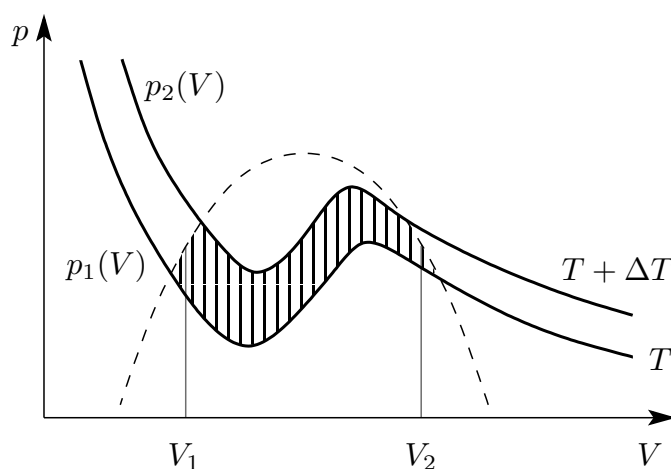
$v_1 = v_2$, $\Delta v = 0$. Bebizonyítjuk, hogy ugyanekkor az entrópiaugrás is eltűnik. Tekintsük az entrópiát a hőmérséklet és a térfogat függvényeként (N állandó). A (III.25) Maxwell-reláció szerint állandó hőmérsékleten:

$$ds = \left(\frac{\partial s}{\partial v} \right)_T dv = \left(\frac{\partial p}{\partial T} \right)_v dv,$$

amiből

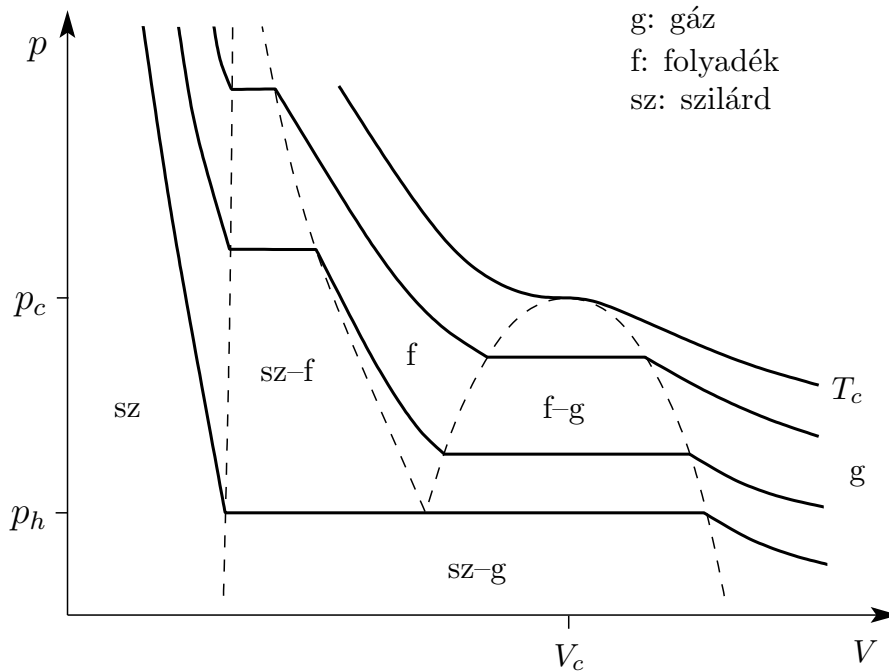
$$s_2 - s_1 \approx \frac{1}{\Delta T} \int_{v_1}^{v_2} \Delta p dv.$$

Az integrálási tartományt az alábbi ábra szemlélteti.

Az integrálási tartomány tehát olyan, hogy $T \rightarrow T_c$ -re nullához tart, mert $v_2 \rightarrow v_1$, s ezért $\Delta s \rightarrow 0$. Ezek szerint a kritikus pontban se térfogat-, se entrópiaugrás nincs. Az izotermák alakjáról az is leolvasható, hogy itt $\kappa_T = -V^{-1}(\partial V/\partial p)_T \rightarrow \infty$, tehát másodrendű fázisátalakulásról van szó.

A többi fázisátalakulás is hasonló jellegzetességeket mutat, mint a folyadék-gáz rendszer. Az olvadásnál például csak annyiban van eltérés, hogy nincs kritikus pont. Ez érthető is, ha meggondoljuk, hogy a gáz folytonosan átvihető a szintén izotróp folyadék halmazállapotba (pl. az izotermákat bemutató ábrán látható út mentén), de ugyanez folyadék-szilárdtest átalakulásnál nem fordulhat elő, mert különböző szimmetriájúak a fázisok (izotróp eloszlás, ill. rácsszerkezet). Azt tapasztalhatjuk, hogy az AA' pontok burkolója most szinguláris görbe. A két átalakulás együttes $p - V$ grafikonja:

Előfordulhat az is, hogy három fázis van egyensúlyban. Ennek nyilván a

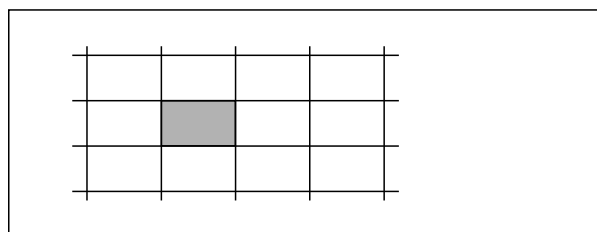
$$\mu_1(T, p) = \mu_2(T, p) = \mu_3(T, p)$$

összefüggés a feltétele. Ez két egyenlet T -re és p -re, ezért ez az ún. *hármaspont* csak egyetlen adott T_h hőmérsékleten és p_h nyomáson fordulhat elő.

III.8. Fluktuációk a kritikus pont körül

A konkrét példa kedvéért a továbbiakban is a Van der Waals-gázt vizsgáljuk, de főbb következtetéseink általánosan is igazak lesznek a másodrendű fázisátalakulásokra.

Tekintsünk egy V térfogatú, N részecskéből álló rendszert, amelynek hőmérséklete adott. Osszuk fel ezt nagyszámú részrendszerre, s tegyük föl a részrendszerekről, hogy a bennük levő részecskék száma állandó, de a térfogatuk változhat.

V, N

Egy kiszemelt részrendszer számára környezete a hő- és nyomástartály szerepét játssza. A $T - p$ sokaságban levezettük, hogy a térfogat fluktuációja a kompresszibilitással arányos (l. (III.48)). A kritikus pontban a részrendszer kompresszibilitása is divergál, így azt a fizikailag értelmetlen eredményt kapnánk, hogy a részrendszer térfogatának fluktuációja végtelen. A fluktuáció a valóságban nyilván nagy, de mégsem végtelen. A $T - p$ sokaság és így (III.48) levezetésekor is felhasználtuk, hogy a részrendszer térfogata nagy valószínűséggel sokkal kisebb, mint a teljes rendszeré. Most azonban az a helyzet, hogy a térfogat nagy fluktuációi is viszonylag gyakoriak, (III.48) tehát nem alkalmazható.

Vizsgáljuk meg, hogyan írható le a teljes rendszer a kritikus hőmérséklet körüli tartományokban is! A részrendszerek olyan kicsik, hogy feltehetjük, azokban már beállt a termodinamikai egyensúly. Használjuk a kanonikus sokaságot! Minden részrendszerhez hozzárendelhető egy f szabad energia sűrűség, ami azonban tartományonként eltérő lehet, tehát f függ a helytől, de lassan változó függvény. A teljes rendszer szabad energiája a részek szabad energiáinak összege:

$$F = \int f(\mathbf{r})d^3r.$$

Bevezethető az $n(\mathbf{r})$ mennyiség is, ami az $\mathbf{r}$ helyen lévő részrendszer sűrűségét adja meg. Feltesszük, hogy a szomszédos részrendszerek sűrűsége nem sokban tér el, azaz $n(\mathbf{r})$ szintén térben lassan változó függvény. Teljes térre vett integrálja az N részecskeszámot eredményezi. Az

$$\bar{n} \equiv \bar{n}(\mathbf{r}) = \frac{N}{V}$$

átlagos sűrűség is rendelkezik ezzel a tulajdonsággal:

$$\int n(\mathbf{r})d^3\mathbf{r} = \int \bar{n}(\mathbf{r})d^3\mathbf{r} = N.$$

Az $f(\mathbf{r})$ szabad energia sűrűség tekinthető $n(\mathbf{r})$ függvényének. Következésképpen, F az $n(\mathbf{r})$ funkcionálja. A sok megvalósuló sűrűségeloszlás közül nyilván a homogén eseté a legvalószínűbb: $\bar{n}(\mathbf{r}) = N/V$. Makroszkopikus rendszerről lévén szó, ez egyben az átlagos sűrűség is. Jelölje az $\bar{n}$ -hoz tartozó szabad energiát és ennek sűrűségét $\bar{F}$, ill. $\bar{f}$.

Az egyensúlytól való eltérés relatív valószínűsége:

$$P \sim \exp\left(-\frac{F - \bar{F}}{k_B T}\right).$$

Fejtsük sorba a $\Delta f \equiv f - \bar{f}$ mennyiséget $n - \bar{n}$ szerint! Az elsőrendű tag $F - \bar{F}$ -ban eltűnik, hiszen $\int (n - \bar{n})d^3\mathbf{r} = 0$, ezért nem is írjuk ki. A másodrendű tag $a(n - \bar{n})^2/2$, ahol

$$a = \left(\frac{\partial^2 \bar{f}}{\partial \bar{n}^2}\right)_T = \left(\frac{\partial \mu}{\partial \bar{n}}\right)_T \propto \frac{1}{\kappa_T},$$

tehát fordítottan arányos a kompresszibilitással. κ_T a kritikus pont körül divergál, ezért a nullához tart, ha $T \rightarrow T_c$. Első közelítésben elhanyagoljuk az $n - \bar{n}$ -ban magasabb rendű tagokat.

A rendszer pillanatnyi inhomogenitása miatt f -et ∇n -ben is sorba kell fejtenünk. A szabad energia skaláris mennyiség, ezért csak $(\nabla n)^2$, $\nabla^2 n$, vagy $n\nabla^2 n$ tagok léphetnek föl benne. Az $\int \nabla^2 n d^3 r$ felületi integrállá írható, a felületi hatásokat azonban elhanyagoljuk. $n\nabla^2 n$ parciális integrálás után szintén $(\nabla n)^2$ típusú kifejezésbe megy át. A lassú térbeli változás miatt jogos, ha Δf -ben csak $(\nabla n)^2$ rendű tagot tartunk meg. Ennek együtthatójáról azonban nincs okunk feltételezni, hogy $T = T_c$ -ben nullává válik. Ezek alapján

$$\Delta f = f - \bar{f} = \frac{a}{2}(n - \bar{n})^2 + \frac{b}{2}(\nabla n)^2, \quad \Delta F = \int \Delta f(\mathbf{r}) d^3 \mathbf{r}.$$

Célszerű Fourier-sorba fejtenünk $(n - \bar{n})$ -ot:

$$n - \bar{n} = \sum_{\mathbf{k}} n_{\mathbf{k}} e^{i\mathbf{k}\mathbf{r}}, \quad n_{\mathbf{k}} = \frac{1}{V} \int (n - \bar{n}) e^{-i\mathbf{k}\mathbf{r}} d^3 \mathbf{r}.$$

A definícióból következik, hogy $n_{\mathbf{k}=0} = V^{-1} \int (n - \bar{n}) d^3 \mathbf{r} = 0$. Mivel n valós, $n_{\mathbf{k}} = n_{-\mathbf{k}}^*$ és $|n_{\mathbf{k}}|^2 = |n_{-\mathbf{k}}|^2$. Az

$$\int e^{i(\mathbf{k}_1 - \mathbf{k}_2)\mathbf{r}} d^3 \mathbf{r} = V \delta_{\mathbf{k}_1, \mathbf{k}_2}$$

összefüggést felhasználva:

$$\Delta F = \frac{V}{2} \sum_{\mathbf{k}} (a + bk^2) |n_{\mathbf{k}}|^2 = V \sum_{k_x, k_y, k_z > 0} (a + bk^2) |n_{\mathbf{k}}|^2.$$

Az átalakítás azért célszerű, mert $n_{\mathbf{k}}$ és $n_{-\mathbf{k}}$ statisztikailag nem függetlenek, hiszen közöttük az $n_{\mathbf{k}} = n_{-\mathbf{k}}^*$ kapcsolat áll fenn. Az egyensúlytól való eltérés relatív valószínűsége:

$$P \sim \exp \left\{ -\frac{V}{k_B T} \sum_{k_x, k_y, k_z > 0} (a + bk^2) |n_{\mathbf{k}}|^2 \right\}.$$

A kitevőben szereplő összeg egyes tagjai már függetlenek, ezért annak $P(n_{\mathbf{k}})$ valószínűsége, hogy adott $n_{\mathbf{k}}$ forduljon elő:

$$P(n_{\mathbf{k}}) \sim \exp \left\{ -\frac{V(a + bk^2)}{k_B T} |n_{\mathbf{k}}|^2 \right\}.$$

$n_{\mathbf{k}}$ komplex szám, $n_{\mathbf{k}} = n'_{\mathbf{k}} + in''_{\mathbf{k}}$, ezért $|n_{\mathbf{k}}|^2 = n_{\mathbf{k}}'^2 + n_{\mathbf{k}}''^2$. Ennek megfelelően az $n_{\mathbf{k}}$ szerinti integrálás is két változóban történik:

$$dn_{\mathbf{k}} \equiv dn'_{\mathbf{k}} dn''_{\mathbf{k}}.$$

Az

$$\int_{-\infty}^{\infty} e^{-ax^2} dx = \sqrt{\frac{\pi}{a}}$$

Gauss-integrál felhasználásával megkapjuk $P(n_{\mathbf{k}})$ normált alakját:

$$P(n_{\mathbf{k}}) = \frac{V(a + bk^2)}{\pi k_B T} \exp \left\{ -\frac{V(a + bk^2)}{k_B T} |n_{\mathbf{k}}|^2 \right\}.$$

$|n_{\mathbf{k}}|^2$ átlaga a következőképpen írható:

$$\overline{|n_{\mathbf{k}}|^2} = \int (n_{\mathbf{k}}'^2 + n_{\mathbf{k}}''^2) P(n_{\mathbf{k}}) dn_{\mathbf{k}}' dn_{\mathbf{k}}''.$$

Mivel

$$\int_{-\infty}^{\infty} x^2 e^{-ax^2} dx = \frac{\sqrt{\pi}}{2a^{3/2}},$$

$$\overline{|n_{\mathbf{k}}|^2} = \frac{k_B T}{V(a + bk^2)}.$$

Mivel $\overline{n_{\mathbf{k}}} = 0$, a fenti kifejezés éppen $n_{\mathbf{k}}$ fluktuációja. Ha $b = 0$ lenne, tehát elfelejtenénk a pillanatnyi inhomogenitásról, akkor $T = T_c$ -n a fluktuáció végtelen lenne, hiszen ott $a = 0$. Így azonban $T = T_c$ -n is véges a fluktuáció (a $\mathbf{k} \neq 0$ esetben):

$$\overline{|n_{\mathbf{k}}|^2} = \frac{k_B T}{Vbk^2}.$$

Az inhomogenitás figyelembevétele tehát elengedhetetlen a kritikus pont körül, ellenkező esetben fizikailag értelmetlen eredményt kapunk.

Vezessük be a sűrűségkorrelációs függvényt:

$$C_n(\mathbf{r}_1, \mathbf{r}_2) = \overline{(n(\mathbf{r}_1) - \bar{n})(n(\mathbf{r}_2) - \bar{n})}.$$

$n - \bar{n}$ előállítását behelyettesítve:

$$\int \int C_n(\mathbf{r}_1, \mathbf{r}_2) e^{-i\mathbf{k}(\mathbf{r}_1 - \mathbf{r}_2)} d^3\mathbf{r}_1 d^3\mathbf{r}_2 = V^2 |n_{\mathbf{k}}|^2.$$

Másrészt viszont az eltolási invariancia miatt C_n csak $\mathbf{r}_1 - \mathbf{r}_2$ -től függ, a baloldal tehát

$$V \int C_n(\mathbf{r}) e^{-i\mathbf{k}\mathbf{r}} d^3\mathbf{r},$$

hiszen relatív és tömegközépponti koordinátákra áttérve, az $(\mathbf{r}_1 + \mathbf{r}_2)/2$ szerinti integrálás közvetlenül V -t ad. Az eddigiekből

$$\int C_n(\mathbf{r}) e^{-i\mathbf{k}\mathbf{r}} d^3\mathbf{r} = V |n_{\mathbf{k}}|^2 = \frac{k_B T}{a + bk^2}.$$

Az V.4. fejezetben megmutatjuk, hogy ha $C_n(\mathbf{r})$ Fourier-transzformáltja ilyen alakú, akkor az eredeti $C_n(\mathbf{r})$ függvény így írható:

$$C_n(\mathbf{r}) = \frac{k_B T}{4\pi b} \frac{1}{r} \exp \left\{ -\sqrt{\frac{a}{b}} r \right\}.$$

A fenti összefüggés $\mathbf{r} \rightarrow 0$ -ra már nyilván nem érvényes, hiszen a lokális egyensúly feltétele nagyon kis távolságokra már nem teljesül. Nagy távolságokban viszont

$$C_n \propto e^{-r/\xi},$$

ahol $\xi = \sqrt{b/a}$ az ún. *korrelációs hossz*, s arra jellemző, hogy milyen méretű tartományokon belül van korreláció a részecskék között. $T = T_c$ -n $a = 0$, ezért $\xi = \infty$, a korrelációs hossz tehát matematikailag végtelenné válik, ami fizikailag annyit jelent, hogy ξ *makroszkopikus* méretű lesz.

A korrelációs függvényben ez úgy mutatkozik meg, hogy lecsengése nem exponenciális, hanem jóval gyengébb, csak hatványfüggvény típusú

$$C_n(\mathbf{r})|_{T=T_c} = \frac{k_B T}{4\pi b} \frac{1}{r}.$$

A korrelációs hossz makroszkopikussá válásának kísérleti bizonyítéka például az, hogy a kritikus sűrűségű gázt fokozatosan lehűtve a $T \approx T_c$ tartományban a gáz átlátszatlanná válik, erős fényszórást mutat. Ez a *kritikus opaleszcencia* jelensége. Magyarazata az, hogy a magas hőmérsékleten homogén gáz hőmérsékletét csökkentve egyre erősebb lesz a pillanatnyi inhomogenitás, s viszonylag nagy méretű, nagy sűrűségű tartományok jönnek létre, melyek átmérője T_c körül a látható fény hullámhosszának tartományába esik, s így erős fényszórás következik be.

Bebizonyítható, hogy a -nak a hőmérséklet analitikus függvényének kell lennie. Feltehetjük, hogy $a \propto T - T_c$ (ha $T \approx T_c$), ugyanakkor T_c körül b állandó. Így

$$\xi = \sqrt{\frac{b}{a}} \propto (T - T_c)^{-1/2},$$

a korrelációs hossz tehát a hőmérsékletkülönbség $-1/2$ -ik hatványával divergál.

Ez a tulajdonság minden másodrendű fázisátalakulásra jellemző. A korrelációs hossz általában a

$$\xi \propto (T - T_c)^{-\nu}$$

formában divergál. A ν kitevőre most $1/2$ -et kaptunk. Érdekes megjegyezni, hogy ν nem függ a folyadék minőségétől. Ezt a mérések is alátámasztják, sőt azt mutatják, hogy a folyadékok és egyes mágneses anyagok esetén is ugyanaz, ami a másodrendű fázisátalakulások univerzalitásának bizonyítéka. A kísérletek szerint ν értéke közel $2/3$. Az $1/2$ -től való eltérés a Δf sorfejtésében most elhanyagolt, $n - \bar{n}$ -ban magasabb rendű tagok következménye. Ennek elméleti magyarázatát a fázisátalakulások modern elmélete adja meg.

A kritikus pont körül a rendszerre jellemző *karakterisztikus idők* is *divergálnak*. Ez úgy mutatkozik meg, hogy egy-egy mérés után makroszkopikus időskálán is sokáig kell várni a termodinamikai egyensúlyi állapot beállításáig.